

İSLAM'DA SİYASİ AKIL VE DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU

ADEM ÇAYLAK*

ÖZET

Bu makalede İslam siyasi aklı ve düşüncesinin teşekkülü Cabirî'nin teorik perspektifi çerçevesinde analiz edilmiştir. Akide, kabile, ganimet ve iktidarın, İslam siyasal aklının oluşumundaki rolleri incelenmiş; bu itibarla İslam öncesi Arapların siyasi, iktisadi ve içtimaî yapısı, ardından Peygamber ve Dört Halife dönemindeki somut hadiseler üzerinden İslam siyasi akıl ve düşüncesinin Emevî ve Abbasî saltanatına dönüşme süreci tahlil edilmiştir. İslam-öncesi Arap toplumlarının sosyo-politik ve iktisadi yapılarının, Peygamber ve sonrası dönemde İslam siyasi düşüncesinin teşekkülünde belirleyici bir rol oynadığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Siyasal Düşüncesi, Cabiri, Siyaset, İslam

Siyasi düşünceler, “siyasi” olana ilişkin düşüncelerdir. Bir sıfat olarak siyasi kavramı, nasıl tanımlanırsa tanımlansın bir “ilişkiselliğe” işaret eder. Bir isim olarak siyaset kavramı ise, yöneten-yönetilen ilişkilerini de içeren iktidar ilişkileri bütünselliği içinde kavranabilir. Düşüncenin siyasi olması, belirli sosyo-ekonomik bağlamda toplumun tümü adına iş gördüğü düşünülen siyasi iktidar hakkında siyasi sebep ve kaygıyla fikirlerin ileri sürülmesi anlamına gelir. Akıl ve felsefe yoluyla siyasi iktidar ilişkileri üzerine fikir geliştiren her düşünce siyasidir. Felsefe, hukuk, ahlak hatta bilim gibi, siyasi düşünce de başlangıçta tamamen dinin bir parçası olmuştur. İlk çağlarda din, yalnızca doğa olayları ve sırlar konusunda açıklamalar getirmekle kalmakta, toplumsal değişme ve yöneten-yönetilen ilişkileri konusunda da açıklamalar getirmekteydi. Aslına bakılırsa, siyasi düşünceye ilişkin dinin gördüğü bu işlev, süreç içinde devam edegelmiştir.

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Bu bakımdan siyasi düşünceler, sadece siyaset felsefecileri/düşünürleri tarafından ileri sürülen düşünceler değildir. Bir toplumda cereyan eden siyasetin özüne, siyasi kurumlara, siyasi örgütlenme biçimine ve yöneten-yönetilen ilişkilerine dair “din” eksenli ortaya atılan düşünceler dahi siyasi düşüncenin kapsamındadır. Dinî, doğal, felsefi, hukuksal ya da bilimsel gibi suni ve kategorik ayrımlara düşmeksizin, siyasi olana ilişkin fikri olan her inanç ve düşünüş biçimi, siyasi düşünce ile ilintilidir. Düşüncenin, kurulu siyasi düzeni meşrulaştırmak, yönlendirmek ya da sorgulamak adına ileri sürülmesi, bir düşüncenin siyasi düşünce olarak nitelendirilmesi için yeterlidir.

Siyasi düşünceler, iki biçimde ortaya çıkar: İlkinde, siyasi düşünce bağlamsaldır. Başka bir deyişle içinde yaşanılan sosyo-ekonomik toplumsal yapı, iktidar ilişkileri ve siyasi süreçlere ilişkin meşrulaştırıcı ya da sorgulayıcı bir tarzda ileri sürülen fikirlerdir. Böylesi bir siyasi düşünce biçiminde siyasal olaylarla siyasi düşünceler birbirini etkiler. Örnek olarak, İngiliz iç savaşları döneminde doğan ve “*korku ve ben ikiz büyümüşüz*” diyen Thomas Hobbes’un (1588-1679) monarşik mutlakiyet savunması yaptığı *Leviathan* eseri ile Abbasi Saltanat Hilafeti’nin büyük siyasi çalkantılar geçirdiği dönemde yaşayan Maverdi’nin (974-1058) Abbasi halifeliğini din ve güvenlik esaslı güçlendirmeyi amaçlayan ve felsefi olmaktan ziyade tamamen pratik gayelerle yazılmış *el-Ahkamu’s-Sultaniyye ve’l-Vilayatu’d-Diniyye* eseri bu babtan sayılır. İkincisinde siyasi düşünce, siyasi olay ve süreçten bağımsız olarak siyasete dair olması gerekeni içeren felsefi mülahaza ve idealizm içerir ve filozofun zihnindeki yüksek ideallere göre şekil alır. Bu babta, içinde yaşadığı gerçeklik dünyasını yeni bir toplumsal ve siyasi tasavvurla aşmaya çalışan Platon’un *Politeia (Devlet)* isimli eseri ile Farabi’nin (874-950) *Arau Ehli’l-Medineti’l Fadıla (İdeal şehir/devlet)* isimli eseri bir örnek sayılabilir. Ancak bu türden eserler her ne kadar idealizm içerse, toplumsal/siyasi ütopya sunsa ve sorgulayıcı olsa da genellikle siyasi düşünce ile siyasi gerçeklik içiçe gelişim göstermiştir.

Öte yandan siyasi düşünceler, siyasi inanç ve tutumlara ilişkin belirli bir **siyasi akıl** üzerine inşa edilir. Siyasi akıl, akıl yürütmeye değil, inanca dayalıdır. Birey aklından ziyade topluluk aklıdır. Topluluğu harekete geçiren mantıktır. Toplumun mantığı ise epistemolojik ölçütlere değil, inanç ve imanı oluşturan sembollere dayalıdır. İnsan, çoğu zaman akıl yürütmeden bağımsız inanır (Cabiri, 2001:62). Siyaset bir eylem ve bir toplumda uygulanan bir otorite ise Cabiri’nin belirttiği gibi her siyasi eylemin belirleyicileri ve pratikte cereyan eden görüntüleri vardır. Belirleyiciler siyasi şuuraltına

yön veren içsel yönlendiriciler olabileceği gibi dışsal etkiler de olabilir. Görüntüler ise, eylem sayesinde ortaya çıkan biçimlerdir. Bütün bunlar, bir bütün olarak siyasi aklın temelini oluşturur (Cabiri, 2011:11). Siyasi akıl, siyasete dair bilgi ve irfandan ziyade “siyasi bilinçaltı”nın yön verdiği bir alandır. Siyasi bilinçaltı da kanaatlerin, inanç ve itikatların hâkim olduğu bir “toplumsal muhayyile” içinde cereyan eder.

Bu bağlamda İslam siyasi aklından kasıt, İslam siyasi düşüncesinin ortaya çıktığı fikri özgünlüğün oluşumunda sosyo-kültürel çevre ile siyasete ilişkin inançların rolünün yadsınamayacak derecede etkili olduğunu izhar etmektir. Başka bir deyişle doğrudan İslam siyasi düşüncesi değil, onu da içereyecek şekilde düşünceleri üreten siyasi aracın da (siyasi akıl) göz önünde tutulması elzemdir. İslam siyasi aklı ve düşüncesi, sadece Müslüman siyasi düşünürlerin görüş, yaklaşım ve teorilerinden ibaret olmayıp, bütün özgünlüğü ile Müslümanların doğrudan müdahil olduğu değişik unsurların katkıda bulunduğu bir düşünce üslup ve metodu ile ortaya çıkmıştır. İslam siyasal düşüncesine etki eden siyasi aklın oluşumu, içinde cereyan ettiği toplumun siyasi şuurları ve sosyal muhayyilesi ile doğrudan orantılıdır. Bu çerçevede İslam siyasi düşüncesinin ortaya çıktığı “Arap toplumunun siyasi aklını kuran siyasi şuurlarına, kabile taassubu ve dini mezhepleşmenin ardından yönlendirilen siyasi olduğu biçiminde bakıldığı” ve “her hangi bir tarihi dönemde bir sosyal toplulukta siyasi fikre, şuurları yapısını veren tasavvurlar, semboller, göstergeler ve değerler bütünü anlamına gelen sosyal muhayyile perspektifinden bakıldığında”, (Cabiri, 2011:14-22) bir içerik olarak siyasi düşünce ile içinde yer aldığı siyasi aklın iç içeliği ortaya çıkacaktır. Buradaki amaç, İslam siyasi aklı ve düşüncesinin oluşum kökenlerini anlamaya çalışmaktır. Bu yüzden, İslam’ın ortaya çıktığı dönemde, tarihsel süreci de etkileyecek olan siyasi akıl ve düşünceleri biçimlendiren sosyo-iktisadi, dini ya da siyasi kökenlerin analizine ihtiyaç vardır.

Bu bağlamda Cabiri, Arap-İslam siyasi aklının yön verdiği siyasi eylemin üç belirleyicisi olduğunu zikreder. Bunlar, “inanç/akide”, “kabile” ve “ganimet”tir (Cabiri, 2011:59-64). Bu belirleyiciler, İslam peygamberi Muhammed’in ilahi mesajı “davet”inden “akide” temelli İslam “siyasi toplumu”nun oluşumuna, peygamberin halefi olarak daha çok “kabile”ve daha az “akide” temelli “iş” (e-m-r) başına gelen Hulefa-i Raşidin (Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali dönemleri olup, “doğruluğa yönlendirilmiş halifeler” anlamındadır) döneminden Emevi ve Abbasi “saltanat/mülk” ve “ganimet” temelli hilafetin ortaya çıkması ile pratik görünürlük kazanmıştır. Cabiri’nin üç belirleyicisine

dördüncü olarak “mülk/iktidar” kavramının eklenmesinin yerinde olacağını düşünmekteyim. Diğer üç belirleyici unsur, aslında psikolojik ve siyasi bir unsur olan “iktidar istenci” ile ete kemiğe bürünmektedir. Peygamberin vefatından sonra mü'minlerin emirinin kim olacağı tartışması ve her dört halifenin belirlenmesinde yaşanan gerilim, her ne kadar “akide”nin rolünün daha az olduğu “kabile” üzerinden yaşanmışsa da, gerilimin sebeplerinden birisi de “iktidar”ın, “biz”e ait olması gerektiği güdüsünü hiç de yabana atmamak gerekir. Bu durum, özellikle Muaviye geleneğini sürdüren Emevi ve Abbasi “saltanat hilafetleri”nde “iktidar” çatışmasına bürünerek, “mülk/iktidar” temelli saltanatın ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

Bu perspektif ışığında, İslam'da siyasal akıl ve düşüncenin oluşumuna etki eden belirleyici unsurların (akide/inanç, kabile, ganimet, iktidar) pratik görüntülerine (Peygamber Muhammed'in ilahi davetinden İslam toplumunun oluşumu ve devletleşme aşamalarına, Resul Muhammed'den sonar emiru'l-mü'minin (mü'minlerin yöneticisi/halifesi) olan Hulefa-i Raşidin döneminden, Emevi ve Abbasi halifeleri dönemlerinde ortaya çıkan mülk/iktidar yönelimli saltanat tipi hilafet yönetimlerine) olayların ayrıntısına inmeden genel hatları ile temas edilecektir. Çalışmanın amacı, İslam'da siyasi akıl ve düşüncenin oluşumuna etki eden temel faktörleri açığa çıkarmaktır. Bu yüzden çalışmada, İslam siyasi düşüncesinin oluşumunda rol oynayan Müslümanların tarihindeki genel dinamikler ve kırılma dönemleri söz konusu dört belirleyici ekseninde analiz edilecektir.

İslam Öncesinde Arap Dünyası

İslam siyasi akıl ve düşüncesinin oluşumunda tevhit, akide, ahlak ve adalet temelli ilahi mesajı kendi toplumuna tebliğ eden Muhammedî davetin getirdiği İslami değerler etkili olmuşsa da, nihayetinde bir din olarak İslam, belirli iktisadi, toplumsal, kültürel düzen ve siyasi bir yapının cereyan ettiği Mekke Arap toplumuna gelmiştir. İslam öncesi Arap dünyasının toplumsal düzeni ve siyasi yapısına ait bir çok uygulama, İslam'dan sonra da devam etmiştir. Bu yüzden İslam öncesi Arap dünyasının toplumsal düzeni ve siyasi yapısına ilişkin bilgi verilmesi, İslam siyasi akıl ve düşüncesinin oluşumuna etki eden İslam öncesi ile İslam sonrası meydana gelen kırılma, değişim ve sürekliliklerin izini takip açısından zaruridir. Muhammedî davetle birlikte Mekke'de başlayıp, Medine'de “siyasi toplum”un oluşumuna, oradan fetihlerle tüm Arabistan yarımadası ve dünyaya yayılan İslam'ın, Arap toplumunda öze ve niteliğe ilişkin değişimler yarattığı bir gerçek olmakla birlikte,

özellikle peygamber sonrasında geleneksel Arap düzenine ilişkin kimi uygulamaların tekrar canlanması, İslam öncesi Arap dünyası hakkında bilgi sahibi olmayı gerekli kılmaktadır. İslam öncesi Arap dünyası için genellikle literatürde biraz da küçümseyici bir dille “cahilliyye” kavramı kullanılır. İslam öncesi Araplar, toplumsal hayatın gelecekteki düzeni olarak İslam’ın “cahili” olsalar da, Muhammedî davetten önceki geleneksel kabileci Arap toplumu kendi içinde işlevseldi ve canlı bir Arap kültürünü içinde barındırıyordu (Dabaşı, 1995:41). İslam öncesi kimi geleneksel Arap toplumsal uygulamaları ve kültürel mekanizmaları İslam sonrasında da etkisini sürdürdüğü hesaba katıldığında, bu terkinin çok da kullanışlı olmadığı ve geleneksel Arap toplumuna gelen İslam’ın siyasi aklı ve düşüncesini anlamada sınırlılıklar yarattığı ortaya çıkacaktır.

Sami ailenin bir kolu olarak Arabistan yarımadasını yurt edinen Araplar, (Hitti, 2011:39) İslam öncesinde de önemli devletler ve medeniyet kurmuştur. Arap yarımadasında yaşayan halklar iki büyük bölüme ayrılır: Birincisi, Kahtaniler (Arab-ı Arike) denilen Yemen ve çevresinde yaşamış halktır. Bunlar, Nuh peygamberin oğlu Sam’ın soyundan geldiği kabul edilen Kahtan b. Abir’in çocuklarıdır. İkincisi, İsmaililer ya da Adnaniler (Muhammed peygamberin 21. göbekten atası olan Adnan’ın soyundan gelenler) adını alan Hicaz (Mekke, Medine, Taif ve çevresi) ve Batı Arabistan bölgesi Necd halkı ile Arap yarımadası ortalarında yaşayan halktır (Arab-ı Müsta’rike). Bunların soyunun, İbrahim peygamberin oğlu İsmail’e uzandığına inanılır. Gerçek olup olmadığına bakılmaksızın, her türden ilişkinin merkezinde yer alan kabileciliğin etkisiyle Araplar, neseplerinin soylu bir geçmişe sahip olduğuna inanır ve bununla övünürlerdi. Her iki Arap toplumu, soylarını İbrahim ve İsmail peygambere uzandığınının övüncü ile yaşardı. Toprakların verimli olması yüzünden Kahtaniler, İsmaililerden daha önce medenileşmiş ve Himyer, Sebe ve Kehlan gibi Mısır firavunlukları ve Babil krallıkları ile çağdaş devletler kurmuştur. İsmaililer de Enbati devleti gibi devletler kurmuştur (Zeydan, 2004:36-37). Yine Adnan soyundan gelen Palmiralılar ve Nebatiler yüksek medeniyetler geliştirmiştir. Onlarla birlikte Necdîliler ve Hicazlılar, buldukları bölgenin yerli ahalisi hâline gelmiştir. Arabistan, güney ve kuzey olarak iki bölgeye ayrılır. Hicretten sonra Muhammed peygamberi Medine’de bağrına basanlar güney Arabistan yani Yemen menşelidirler. Peygamberin soyu, Kureyş kabilesi ise kuzeye mensup Nizariler’dir, Adnaniler olarak bilinir ve Arabistan yarımadasının orta kısmı olan Hicaz bölgesinde yaşardı. Suriye’nin güneyinde yaşayan Gassaniler ile Irak’taki Hire Lahmilileri ise kuzeyde yerleşmiş güneylilerdir (Hitti, 2011:64). İslam öncesi

devrede Kahtani ve Adnani Arap kabileleri arasındaki çekişme hiç kapanmamıştır. İslam peygamberinin nübüvete dayalı karizmatik otoritesi altında birleşmişlerse de, peygamberden sonra ortaya çıkan kabile eksenli iç çatışmalarda bu ayrılık kendini yeniden göstermiştir.

İslam öncesi dönemde Arabistan yarımadasında kabileler hâlinde yaşayan Arap halkı, aralarında bölgeye ilişkin nüfuz mücadelesi ve savaşların yaşandığı iki büyük imparatorluğun ortasında yaşıyordu. Bunlar, Arap yarımadasının kuzey-doğu tarafında yer alan Sasani İmparatorluğu (İranlılar) ile yarımadanın kuzey-batısında yer alan Bizans İmparatorluğu (Rumlar) idi. İranlılar, Arap yarımadasının kuzey-doğusunda yer alan bölgeleri (Irak, Hire) etkisi altına alırken, Bizanslılar adanın kuzey-batısında bulunan bölgelerde (Suriye ve Gassaniler bölgesi) etkili idi. Bir de, Bizans İmparatorluğu ile ittifak hâlinde olan Hristiyan Habeşistan krallığının Yemen üzerinde İranlılarla giriştiği mücadele vardı.

Tüm bu çekişme ve savaşların ortasında Arab yarımadasının kalbi olan Hicaz bölgesi (Mekke, Medine, Taif ve çevresi), su kaynaklarının nadirliği, tabiatın sertliği, çöl iklimi, coğrafi konumu, savaştan tüm taraflar için zorunlu olan ticaret mallarının geçtiği doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının üzerinde olması ve bölgede bulunan özgürlüğüne düşkün kabilelerin tüm bu çatışmalarda tarafsızlık politikası gütmeleri nedenleriyle çatışma hâlindeki devletlerin nüfuz alanından uzak kalmaya devam etmiştir. Hicaz bölgesi aynı zamanda, büyük medeniyetler kurmuş olan Yemen Araplarının kurduğu Ma'rip Seddi'nin M.S. 2. Yüzyıl ortalarında yıkılmasıyla birlikte pek çok Arap kabilelerinin, Musa peygamber zamanı ve sonraki yüzyıllarda bölgeyi yöneten Romalıların zulmünden kaçan Yahudilerin ve Nebati Arap kabilelerinin göç ettiği güvenli bir bölge idi. (Eş-Serif, 2006:12-20; Zeydan, 2004:40-43; Hitti, 2011:56)

Özellikle Hicaz bölgesinde yaşayan bedevi Araplar, dönemin büyük güçlerine öykünmelerine rağmen devlet gibi merkezî bir siyasi birlik duygusundan uzak bir yaşam sürüyordu. Böyle bir toplum, otoriter siyasi biçimleri (meliklik, imparatorluk gibi) reddetmiş, kendisini bireysel yiğitlik, soya bağlı prestij ve kabilevi/ailevi grup bağlılıklarına dayandırmıştır (Hodgson, 1993:86-87). Arap yarımadasını kuşatan devletler için, iklim ve coğrafya açısından cezbedici olmayan Arap çölleri geçiş bölgesi olması dışında bir özelliği barındırmıyordu. Bölge zaman zaman kuşatma altında kalsa da, krallık otoritesinin boyunduruğuna girmemiştir. Bu biraz da, Arap toplumunun kabileci sosyal düzeninden kaynaklanıyordu. İslam öncesi ve

sonrası toplumsal ve siyasi akıl ve yapının oluşumunda etkisini gösteren Arap kabile düzenini anlamak, Arap toplumunun toplumsal ve siyasi vicdan ve muhayyilesini anlamaktır.

Arap Kabile Düzeni

Arabistan yarımadasına İslam geldikten sonra bile toplumsal ve siyasi yapının oluşumunda ve peygamber sonrası liderlerin belirlenmesinde etkisini sürdüren kabilecilik, Arap insanının topluma ve siyasete dair anlam haritası ve davranış kodunun merkezinde bir yer işgal etmiştir. Kabile, Arap toplumunun temelidir. Araplarda aralarında akrabalık bağı bulunan soplaların bir araya gelmesi kabileyi oluşturur. Aynı “sop”un bütün azaları kendilerini aynı nesep ve kandan türemiş telakki ederler (Hitti, 2011:59). Kabilenin üzerine yükseldiği temel, kan bağı ve akrabalıktır. Arap insanı, kimliğini, kişiliğini, konumunu ve güvenliğini kabilesinde bulurdu. Kan, akrabalık ve nesep bağı üzerine kurulu kabile dayanışması, Arap “asabiyet”inin¹ temelini oluşturur. Kan ve akrabalığa dayalı kabile dayanışmasında asabiyet, “sop”un ruhudur. Başlarında uzun ve karmaşık şecereler taşıyan kabile mensupları arasında soyla (sop) övünmek, kabilesiyle şeref duymak ve şecaat (cesaret/onur) gösterme çok güçlüydü (Dabaşı, 1995:42; Hitti, 2001:61). Her kabilenin şairleri vardı ve kabilelerinin üstünlüklerini ortaya koyan şiirler okurlardı. İslam öncesi Araplarda topluluklar arası dayanışma, çatışma, birliktelik, karşıtlık, dostluk ve düşmanlık kan ve nesep bağının yakınlığına bağlı kabile temelinde ortaya konuyordu. Bu anlamıyla Araplarda, toplumsal ve siyasi yapının temelini kabileler arası ilişkiler belirliyordu. Watt’ın tespitiyle “*Arapların büyük çoğunluğunun, kabileden başka herhangi bir siyasi yapı tecrübesi yoktu*” (Watt, 2001:29).

İslam öncesi Arabistan’da, bir şahsa yönelik sırf insan olmasından kaynaklı sorumluluk duygusu, kabilesi olmayan ya da her hangi bir kabileden sığınma hakkı elde etmemiş birinin can ve mal güvenliği olmadığı düşünüldüğünde insanın bir kabileye müntesip olması hayati idi. Bir kabileye müntesip olmamak ya da bir kabilenin himayesinde olmamak intiharla eş değerdi (Cabiri: 2001: 123). Kabileciliğin belirlediği sınırlar neye izin veriyorsa, Arap’ın vicdanı da ona izin verirdi. Yani Arap’ın vicdani kabilesiydi. (Tayfur,

1 Asabiyet, İbn Haldun’un Arap ve Berberi toplumların yapısını anlamak için başvurduğu anahtar kavramdır. Asabiyet, taraftarlık, bağlılık ve tutkunluk hâlini ifade eden bir kavramdır. Çoğunlukla, kan ve nesep bağına bağlı birlikteliklerin oluşturduğu bağlılıklar için kullanılsa da kan, ırk ve nesep, asabiyet için tek bağlılık unsuru değildir. Bir dine, düşünceye, toplumsal ve siyasi birliğe, ortak ülküye, ideolojiye ya da bölgeye has bağlılık ve tutkunluk asabiyetleri olabilir. Bu yüzden İbn Haldun asabiyeti, nesep ve sebep asabiyeti olarak ikiye ayırır. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 2011).

2012:82). Kabilenin bir ferdine yapılan saldırı, bütün kabileye yapılmış sayılır ve doğrusu yanlış sorgulanmaksızın intikam almak tüm kabile üyelerinin üzerine bir borçtu. Aynı şekilde kabile mensuplarından birinin işlediği suçtan kabilenin tüm üyelerisorumluydu. Saldırıya uğrayan kabile intikam almak için zayıfsa, güçlü kabileden yardım isteyebilirdi. Başka bir deyişle tüm ilişkiler ağı kabile dayanışması ya da çatışması çerçevesinde işliyordu. Cabiri'nin, “*kabile çatışma yasası*” diye isimlendirdiği kabilevi ilişkiler ağının özü, “*Ben ve kardeşim amca oğluna karşıyız, ben ve amca oğlu yabancıya karşıyız*” (Cabiri, 2001:99) biçimindeki inanca dayalıydı.

İslam öncesi Arap dünyasında ortak bir güvenlik ve yargı makamının bulunmaması nedeniyle soplalar ve kabileler arası denge (itidal) ve kişisel/toplumsal güvenliği sürdürmenin yolu, “*kana kan, göze göz, dişe diş*” diye tabir edilen kısas, kan diyeti ya da fidye usulleri ile sağlanırdı (Hodgson, 1993:87; Watt, 2001:21). Bir kişi kısası göze almadan güçlü bir kabilenin üyesini öldüremezdi. Dolayısıyla kabilelerin kan bağı üzerine birlik oluşturmada ve dayanışmasında anahtar sözcük “güvenlik” idi (Tayfur, 2012:82).

O günkü Arap toplumunda, kan ve nesep (soy) bağı ile bir kabileye bağlı olmanın sağladığı dayanışma, korunma ve güvenlik mekanizmalarından yararlanamayan Arap olmayanlar (“mevali”), kabilelerinden dışlanmış olanlar ya da zayıf kabilelere mensup olanlar için de belirli güvenlik mekanizmaları vardı. Bunlar, “himaye” (sığınma), “mevali” (mevali), “civar” (komşuca sığınma) ve “hılfi” (ittifak) gibi uygulamalardır (Cabiri, 2001:99-104).

İlk olarak, kabilesinden dışlananların ya da zayıf kabileye mensup olanların güçlü bir kabile tarafından koruma altına alınmasına “himaye” denirdi. Bunun en güzel örneği, İslam peygamberinin ilahi vahyi davetiyle birlikte, Kureyş’in ileri gelen “sop”larından dışlandıktan sonra, yine Kureyş’in önemli “sop”u olan Haşimoğullarının onu himaye altına almasında görülür.

İkinci olarak, himayenin bir çeşidi olan uygulamaya “mevali” adı verilirdi. Arap olmadığı için kabilesi olmayan ya da kabilesinden dışlanmış olanlar, başka bir kabileden himaye ister ve kabul görürse, kabile mensubu onun “mevla”sı olurdu. Çoğunlukla bu sistem, özgürlüğüne kavuşmuş Arap olmayan köleler için uygulanırdı. Köle özgürlüğüne kavuştuğunda, artık hamisinin (mevla) yaşaması (mevali) olurdu. Himaye gerektiren zayıf kimseye de karşılıklı ahitleşmek (sözleşmek) suretiyle yaşama statüsü verilebilirdi.

Üçüncü olarak, belirli bir süre için birisinin kabilesine bağlanmak zorunda kalan kişiye verilen himayeye, “komşuca himaye” (civar) denirdi. Bunun bir örneği, bizzat Muhammed peygamberin hayatında görülür. Mekke’de

ilahi davetini sürdüren İslam peygamberinin hamisi, amcası Ebu Talip ve destekçisi, eşi Hatice ölünce (Hicret'ten üç yıl önce), peygamber hem ilahi daveti sunmak hem kavmine karşı yardım almak için Sakif kabilesinin olduğu Taif'e gider. Kureys'le ortak ticari çıkarları olan Sakif kabilesi, İslam Peygamberini reddetmiş hatta ona zulmetmişti. Bunun üzerine geri dönen Muhammed, Mekke'deki Mut'im b. Adi b. Nevfel b. Abdülmenaf'a sığınma (civar) hakkı istediğini bildirdi, Mut'im bu hakkı ona verdi ve hatta onu sabaha kadar silahları ile Kâbe'de korudu. Bunun üzerine Peygamber Mekke'ye girmiş ve Hicret'e kadar orada kalmıştır (Cabiri, 2001:108-109).

Dördüncü olarak, genellikle birbirine denk kabileler arasında ya da bazen güçlü ve zayıf kabileler arasında yapılan, adına "hılf" denilen sosyal ve siyasi ittifak ilişkileri vardı (Watt, 2001:23-24). Bu türden bir ittifakın en güzel örneği, "Hılf'ül Fudul" isimli ittifak idi. Miladi 595 yılında, içlerinde Peygamberin soyu olan Haşimoğulları, Muttalipoğulları (Peygamberin annesinin ailesi), Zühreoğulları ve Teymoğullarından (Ebubekir'in soyu) oluşan bir grup Kureys kabile boyları, Abdullah b. Cuda'nın evinde bir araya gelerek, Mekke'de haksızlığa ve zulme uğramış kişilerin haklarını almak ve onları himaye etmek üzere bir araya gelmiş ve yeminle Hılf'ül Fudul (Erdemliler İttifakı) isimli bir anlaşma yapmıştır. Cuda'nın evinde yapılan bu ittifak yemine Peygamber de katılmıştır. Peygamber, peygamberlikten sonra bile yine olsa bu ittifaka katılmaktan gurur duyacağını zikretmiştir.² Hılf'ül Fudul, Mekke'ye ticaret yapmaya gelen tüccarların uğradığı haksızlıkları ortadan kaldırmak amacıyla kurulmuştur. O dönemde Yemenli bir tacir, Kureys'in büyük tacirlerinden birine mal satmıştı. Kureysli bedelini ödemeyi geciktirince, Yemenli tacir, Mekke'ye hâkim olan ve başında Kureys kabilesinin Abduddar (Ümeyye), Mahzum, Cumah, Sehm ve Adiy oğullarının bulunduğu boylardan yardım istedi. Onlar yardımı reddettiler. Mekke'nin yönetimi konusunda bu boyların rakipleri olan Kureys kabilesinin diğer boyları (Haşim, Muttalib, Abdüluzza, Zühre ve Teym oğulları) bir girişimde bulunup Hılf'ül Fudul'u kurmuş ve Yemenli tüccar gibi haksızlığa uğrayanların hakkını savunup himayesine almıştır. Yemenli tüccara yardımı reddeden zengin grup, Mekke-Yemen arası ticarete hâkimdi ve Yemenlileri güney ticaretinden uzaklaştırmak istiyordu. Haşimoğulları ve müttefikleri

² İttifak yemini şu şekilde başlar: "Allah'a yemin olsun ki, zulme uğrayanın yanında ve zalim ona gaspettiği hakkını iade edene kadar, hepimiz bir tek el gibi olacağız...". İttifak ve ittifakın uygulaması için, bkz., Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, Cilt I (İstanbul: İrfan Yay., 1990), s. 52-54. Hamidullah, o dönemde "Hılf'us Silah" (Uzlaştırma İttifakı) isimli başka bir ittifaktan daha bahseder, aynı yer, s. 55.

ise, bu zengin soplaların tamahlarını ve ticari üstünlüklerini dengelemek için bu ittifakı kurmuştur. Bu arada, Haşimoğulları ile Yemen halkı arasındaki ilişki, son derece iyi idi. Peygamberin ninesi (dedesi Abdülmüttalib'in annesi), Yemenli Neccar oğullarındandı. Yesrip'te otururdu. Abdülmüttalip onların yanında büyümüştü. Bu iyi ilişkilerin etkisi, daha sonraki yıllarda Peygamber ve Ali'ye Yesrip'te (Medine) oturan Yemenlilerin verdiği destekte daha aşikar olacaktı (Cabiri, 2001:173-178). İşte Hılful Fudul'un böyle kabilevi ve ticari bir arka planı vardır.

Bunların dışında, kabile içi ya da kabileler arası ihtilaflar, içinde itibarlı ve dürüstlük sahibi dirayetli kişilerin olduğu "hakem kurulu"na götürülürdü. Bu sisteme "münafere" denirdi. İslam'ın geldiği dönemlerde, kabile içi ya da kabileler arası ihtilafların çözümünde hakeme başvurulması uygulamasının böylesi bir arka planı da vardı. Bunun en güzel örneği, Sıffin Savaşı'nda (M.657) kimin haklı olduğuna ilişkin Ali ile Muaviye grupları arasında çatışmanın çözümü için hakeme başvurulması olayıdır. İslam öncesi geleneksel Arap âdetlerinden birisi de, kabile içi ya da kabileler arası çatışmaların, o dönemde putperest dini törenleri idare eden ve ilahın iradesini sezdiğine inanılan "kahin"e götürülmesidir. Sadece çatışmalarda değil, önemli umumi işlere ilişkin kararların alınmasında da "kahin"e danışılırdı (Dabaşı, 1995:44; Watt, 2001:71).

Her kabilenin yaşlı ve ileri gelenlerinden oluşan bir "kabile meclisi" vardı. Meclisin başında aralarında istişare ile seçtikleri "seyyid" (sonraki dönemlerde "şeyh" olarak isimlendirildi) denilen bir kabile reisi bulunurdu. Ancak kabile reisinin otoritesi sınırlıydı. Geleneksel Arap zihniyeti, kabile içi mutlak otoriteyi kabul etmezdi. Hukuki, askerî ve toplumla ilgili hakkında yerleşmiş örfün bulunmadığı konular, kabile meclisinde karara bağlanırdı. Seyyid'in yetkisi, "*primus inter pares*"ten (eşitler arasında birinci) daha aşağı seviyede idi. Ancak seyyidin, yaş, cömertlik, cesaret, itibarlılık ve kabile âdetleri iyi bilme gibi yönlerden üstün vasıflı olmasına dikkat edilirdi. Bu durum, kabile seyyidliğinin babadan oğula geçen bir miras olmasının önüne geçerdi. Kabile reisi öldüğünde, yerine kimin geçeceğini kabilenin yaşlı ve ileri gelenleri bir araya gelip, kabilede üstün vasıfları yönünden temayüz etmiş birini seyyid seçerdi (Watt, 2001:41, 70-71; Hitti, 2011:61; Hodgson, 1993:87). Peygamberden sonraki dört halifenin belirlenmesinde, hepsinde olmasa bile, genellikle kabilenin ileri gelenlerinin bir araya gelip istişare ederek kabilede öne çıkmış olanı mü'minlerin emiri seçmelerinin

ardında, biraz da İslam öncesinde şuraya dayalı karar veren kabile meclislerinin etkisi olsa gerektir.

İslam Öncesi Mekke'nin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı

İslam öncesinde Mekke'nin siyasi tarihi, miladi 5. yüzyılın ortalarında İslam peygamberi Muhammed'in dördüncü dedesi Kusay bin Kilab'la başlar. Kusay'ın nesebi Fihri'ye ulaşır. Fihri'ye, Kureyş şanı verilmiştir. İslam peygamberinin hayatını ("Siyer") yazanlar, onu Kuzey Arapların atası Adnan'a, oradan da soy ağacını İbrahim peygamberin oğlu İsmail'e uzatırlar (İbni İshak, 1988:71-72; Taberi, 45-46). Adem ve İbrahim peygamberler zamanında inşa olunan kutsal ev Kâbe'nin (Hamidullah, 2002: 204) içinde bulunduğu Mekke'nin yönetimi, ilk dönemlerden beri İsmailoğullarından olan Hicazlıların elinde iken, bir dönem Yemen'den göç etmiş Huzaoğulları'nın eline geçtiyse de Kusay zamanında İsmailoğulları'ndan olan Adnaniler'in eline geçmiştir. Adnaniler'den Kinane kabilesi ve oradan da Kureyş kabilesi doğmuştur. Kâbe'nin bekçiliği ve bakıcılığı görevinin, Huza'yı mağlup eden Kureyş'e geçmesi, Kureyş'in Mekke'ye hâkim olması demektir. Hatta, Mekke dışında yaşayan diğer Arap kabileleri üzerinde büyük ağırlığa sahip oldukları anlamına geliyordu.

Mekke'de ilk idari ve siyasi örgütlenmenin temellerini Kusay atmıştır. Kusay, akrabası olan Kureyşlileri toplamış, Mekke'yi dört kısma bölmüş ve onlarla yönetimi paylaşmıştır. Zamanına göre yöneticilik işleri sayılan görevler Kureyş kabilesi boyları (sopları) arasında dağıtılmıştır (Hamidullah, 1990:31-32, 842). Kureyş'in en ünlü boyları, Haşim, Ümeyye (Abdüsemes), Nevfel, Abdüddar, Esed, Teym, Mahzum, Adiy, Cumah, Sehm, Muttalib, Zühre oğulları isimli boylardır (Cabiri, 2001:103; Zeydan, 2004: 46-50). Kusay, kabile ve boyların önemli kamusal meselelerinin görüşüldüğü danışma meclisi işlevi gören Daru'l-Nedve kurmuştur. Aslında Nedve, Mekke'nin bir tür yönetim merkezi idi. 40 yaşına giren herkes Nedve'ye girmeye hak kazanırdı.³ Kusay'ın meskeni olan Nedve'nin Kâbe'nin hemen yanı başında kurulmasının anlamı vardır. Antik medeniyetlerin şehir-devletlerinde,

3 Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, Çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yay., 2002), s. 107. Kureyşliler amme ile ilgili bir konuda istişare edecekleri zaman, muhafız Nedve'nin kapısını açardı. Bir kız ergenlik (buluğ) çağına eriştiğinde kendisine Dar'ul-Nedve açılır, kendisine muhafızın mensup olduğu sop'a mensup bir üye tarafından hazırlanan elbise giydirilirdi. Mekkeli kadın ve erkekleri düğünler Nedve'de yapıldı. Çok önemli umumi sorunlar, savaş kararları, kumandan tayini, anlaşmaların akdi gibi konular Nedve'deki "şura"da karara bağlanırdı. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, Cilt II (İstanbul: İrfan Yay., 1990), s. 851.

yönetim merkezi daima tapınakların yanı başında kurulmuştur. Çünkü tapınağa hâkim olan devlete de hâkimdi.

Nedve'nin altında Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimine ilişkin alt idari bölümleri boylar arasında paylaştırmıştır. Bunların en önemlileri, Sidanet/Hicabet (Kabe'nin yöneticiliği, kapıcılığı ve muhafızlığı), Sikaye (su kuyularının yönetimi ve hacılara su dağıtma görevi), Rifade (hac mevsiminde ziyaretçileri ve özellikle fakirleri doyurmak için toplanan vergi ve idaresi), Ukap/Sancak (savaşta bayraktarlık görevi), Kıyade (savaş ve ticaret için giden kafilenin emirliği görevi), İşnak (borçları ve para cezalarını tesbit ve ödettirme görevi), Sefaret (savaştan sonra barış görüşmelerine ilişkin elçilik görevi) (Şirvani, 1965:14; Zeydan, 2004:50-52). Bunlardan Sikaye ve Rifade'nin yönetimi, genellikle İslam Peygamberinin boyu olan Haşimoğulları'nda elinde olmuştur. Ukap/Sancak ve Kıyade'nin yönetimi ise Kureyş kabilesi içinde Haşimoğulları'yla çatışan ve onlarla liderlik mücadelesi veren Ümeyyeoğulları'nın elinde olmuştur. O dönemde Kâbe'yi yönetmek Mekke'ye hâkim olmak anlamını taşıdığı için özellikle Daru'l-Nedve ve Sidanet/Hicabet'in yönetimi konusunda Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasındaki çekişme hiç bitmemiştir. Bu çekişmenin etkisi, Haşimoğulları'ndan olan Muhammedî İslam davetine Ümeyyeoğulları'nın sert tepkisinde, peygamberden sonra halife seçimlerinde ve özellikle Haşimoğulları'ndan gelen Ali ile Ümeyyeoğulları'ndan gelen Muaviye arasında kimin halife olacağına ilişkin savaşlarda kendini göstermiştir.

Kusay'ın dört oğlu vardı. Abdüddar, Abdümenaf, Abdüluzza ve Abdükusay. Kusay, Kâbe'nin yönetimi ile ilgili görevleri öne çıkan Abdüddar ile Abdümenaf arasında paylaştırmıştır. Kusay'ın ölümünde bu iki oğlu arasında Mekke ve Kâbe'nin yönetimi konusunda çatışma çıkmıştır. Bu çatışma ile birlikte Kureyş ikiye bölünmüştür. Abdüddar'ı destekleyen Kureyş boylarına "Hilful Ahlaf" (ellerini kana batıran kan yalayıcılar ittifakı), Abdümenaf'ı destekleyen Kureyş boylarına de "Hilful Mutayyebun" (ellerini güzel kokuya batıranlar ittifakı) adı verilmiştir.⁴ Kureyş içinde Ahlaf ve Mutayyebun bölünme ve çatışması, Peygamber ve dört halife döneminde de devam etmiştir. Peygamberin kabilesi Haşimoğulları, Mutayyebun ittifakına mensup iken, Ümeyyeoğulları kabilesi Ahlaf grubunun başını çekmekteydi. Peygamberin

4 Mutayyebun grubu, Haşim, Muttalip, Teym, Zühre, Adiy, Haris b. Fihri iken Ahlaf grubu, Abdüşems (Ümeyye), Nevfel, Esed ve Amir idi. Tarafsız kalanlar, Mahzum, Sehm, Cumah gibi boylardı. Tarafsız olanlardan Mahzumoğulları'nın Ahlaf grubu ile ticari ilişkiler olduğu için daha sonra bu grup da Peygamber ve Haşimoğulları'na karşı tutum almıştır. Bkz. Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Siyasal Akli*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001) s. 101-103.

ilahi davetine Mekke döneminde şiddetle karşı çıkanlar, genellikle Ahlaf grubuna mensup olan Kureyş kabilesi boyları olmuştur.

Kabe'nin ve Mekke'nin yönetimi ile ilgili amca oğulları arasındaki çekişme ve çatışma sonucu Kusay'ın yerine Kureyş kabilesine reis seçilen Abdümenaf'ın oğulları arasında da devam etti. Abdümenaf'ın Haşim, Abdüşems, Muttalip ve Nevfel isimli dört oğlu vardı. En büyük olan Abdüşems, sürekli ticari seyahatlerinden dolayı babasının yerine geçmedi. Abdümenaf'ın yerine Peygamberin büyük dedesi Haşim geçti. Bu arada Abdüşems öldü. Abdüşems'in oğlu Ümeyye (Muaviye ve Emevilerin dedesi), amcasının bu şekilde reis olmasını çekemedi, Kâbe ve Mekke'nin yönetimi ile yetkilerin daha çok kendilerine ait olması iddiasıyla amcası Haşim'e boyun eğmedi. Haşim ile yeğeni Ümeyye arasında kıyasıya bir rekabet başladı. Olay tarafsız Huza kabilesinden bir kahinin hakemliğine götürüldü. Ayrıca bir de aralarında yarış yapıldı. Yarışı kaybeden ve hakemin aleyhine karar verdiği kişinin, karşı tarafa 50 deve vereceği ve 10 yıllığına Şam'a sürgün gideceği hükme bağlandı. Sonunda Ümeyye yarışı kaybetmiş ve kahin, Ümeyye'nin aleyhine hüküm vermişti. Ümeyye develeri verdi ve 10 yıllığına Şam'a sürgün gönderildi (Zeydan, 2004: 46-47; Cabiri, 2001:102; Dabaşı, 1995:44). İşte Kureyş kabilesinin iki önemli boyu (aşireti) olan Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında, Peygamber ve dört halife döneminde devam eden husumetin böylesi kabilevi bir arka planı vardır.

Öte yandan, miladi 5. yüzyılın ortalarına gelindiğinde orta Arabistan'ın en önemli ticaret merkezi, Hicaz bölgesindeki Mekke şehri idi. Hicaz bölgesinde bedevi Araplar, çobanlık yaparken, Mekke'de ikamet eden Kureyşliler şehirli toplum olup ticaretle yaşamlarını sürdürüyordu. Mekke, o dönemde, milletlerarası ticaret yollarının kavşak noktasındaydı. Bir taraftan güneyden kuzeye Yemen ve Hint okyanusu kıyılarını dağlık Hicaz üstünden Suriye ve Akdeniz kıyılarına, diğer taraftan doğudan batıya Irak, İran ve Orta Avrasya topraklarını Habeşistan ve doğu Afrika'ya bağlıyordu. Bu durum, doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde ticaret yapan Yemen, Habeşistan, Şam ve Irak'a giden ticaret kervanlarının konakladığı ve kara ticaret yolunun geçtiği Hicaz bölgesinin ortasında yer alan Mekke'yi oldukça önemli kılmaktaydı (Hodgson, 1993: 91-93).

Ticari bir geçiş noktası olan Mekke'nin ticari önemini koruması ve Mekkelilerin de ticaret yapması, ticari izinlere ve ticaret yollarının güvenliğine bağlıydı. Kusay'ın oğlu ve Abdümenaf, Mekke'nin yabancılarla iktisadi ilişkiler geliştirmiştir. Abdümenaf, Bizans, Sasani, Habeşistan ve Yemen

Himyeri Krallıklarından ayrı ayrı ticari izin belgeleri alarak, ticaret üzerinden yürüyen bir siyasi ilişkiler ağı kurdu (Hamidullah, 1990: 32). Abdümenaf'ın oğlu Haşim, Kureyş ve Batı Arabistan (Necd bölgesi) ticaret yolu üzerindeki diğer kabileler arasında yaptığı bir anlaşma ("İlaf") ile Mekke ticaret kervanlarının Suriye ve Yemen ticaret merkezleri arasında güvenli geçiş hakkı (Hafara) elde etmesini sağladı (Dabaşı, 1995:52). Bu türden ticari izin ve sözleşmeler, İslam'ın doğuşundan dört nesil evvel İslam öncesi Arap ticari kültürünün canlılığının işaretiydi.

Kur'an'da Kureyş suresinde Haşim'in yaptığı "ilaf" anlaşmasına atıf vardır. Surede Allah, "*Kureyş'in ilafı için, kış ve yaz ayları (ticari) yolculukların ilafı için*" (Kureyş, 1-2) dedikten sonra, "*Bu beytin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsinler, onları her türlü korkudan emin kılana (ibadet etsinler)*" (Kureyş, 3-4) diyerek, ticari anlaşmalarla sağlanan güvenlik ortamına ve bu minvalde Kureyş ve Arap toplumu için Kâbe'nin önemini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak Tayfur'un yerinde tespitiyle pek çok *Kur'an* mealinde yapıldığı gibi, "ilaf" kelimesine, "kolaylık, alıştırma" gibi anlamların verilmesi yanlıştır (Tayfur, 2012:85-87). Ticaret güzergahını güvenli hâle getiren "ilaf" anlaşması, Kureyş'in Kâbe ve Mekke'den kaynaklanan prestij ve otoritesini bir kez daha artırdı. Çünkü Kureyş dışı kabilelerle yapılan "ilaf"la, sadece Mekke ticaret kervanlarının emniyeti sağlanmadı, aynı zamanda diğer Arap kabileleri de ticari teşkilatlanmaya dahil edildi (Dabaşı, 1995:54). Bu da diğer Arap kabileleri üzerinde Kureyş'in hâkim olması anlamına geliyordu.

Kusay'ın reisliğinden başlayarak Peygamberin dedesi Abdülmüttalib'in Mekke'deki reisliğine kadar Kureyşli'lerin idari, sosyal, siyasi, askeri, ticari ve güvenlikle ilgili oluşturdukları tüm bu kurumların bir arada tutan en önemli faktör, Arap kültürünün dini ve simgesel merkezi Kâbe idi. Mekke, kutsal bir mekân olan Kâbe'yi ziyaret için pek çok Arap bölgesinden gelenler tarafından "hac" makamı kabul edildiği için Hicaz'ın en ünlü şehri idi. Kâbe'nin Arap kabileleri arasında saygınlığı büyüktü. Kâbe'nin yönetimi Kureyş'te olduğu için Arap kabileleri arasında büyük ağırlığı vardı. Çünkü İslam öncesi dönemde putperest olan Arab yarımadasında her kabilenin Kâbe'de bir putu vardı (Zeydan, 2004: 48-49). Kâbe, o dönemde tam bir Panteon (çok-tanrılı inançta kutsal ana tapınak) hâline gelmişti. Hicaz bölgesinde, İbrahim peygamberin tevhid geleneğinin etkisiyle "hanifler" (Allah'ı birleyenler), hatırı sayılı derecede Yahudi ve az sayıda Hristiyan vardı. Tek-ilaha iman edenler için bile Kâbe kutsal bir mekandı.

Kabe, kutsal bir mekân olmanın yanında yılın belli aylarında Mekke'ye ibadet ve ticaret maksadıyla Mekke'ye gelen Arap kabilelerinin buluşma merkezi idi. İslam öncesi dönemde her yıl haram aylarda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Recep) savaş yasaktır. Mekke ile Taif şehri arasında Ukaz adıyla büyük bir panayır kurulurdu. Arabistan'ın her köşesinden gelen Araplar için Ukaz Panayırı/Pazarı, bir fuar olmasının ötesinde, ticari, kültürel, dini, toplumsal ve siyasi alışverişin yapıldığı bir olaydı. Dört ay süren Panayır ve Hac mevsiminde Mekke bir tür kabileler konfederasyonuna dönüşürdü. Buraya tacirler mallarını getiriyor, şairler şiir okuyor, hacılar ibadetlerini yapıyor, kabileler dayanışmalarını, kabile şefleri güçlerini pekiştiriyor, Kureyşli Mekkeliler otoritelerini icra ediyordu. Her şeyin üzerinde Kureyşli Mekkeliler büyük servet ve gelir (ganimet) kazanıyordu (Zeydan, 2004:48-49; Dabaşı, 1995:56, Hodgson, 1993:93-94).

İbadet ile ticaretin içiçe olduğu Kâbe ve Mekke'deki bu etkinlikler Kureyşlilerin en önemli gelir kaynağı idi. Bu yüzden Kureyş, Kâbe'nin bakımı, hacıların doyurulması ve su dağıtımı konularında çok titiz davranırdı. Ayrıca her kabilenin putu, Kâbe'de olduğu için Araplar senenin belirli günlerinde Mekke'ye hacca giderdi. Ayrıca Lat, Hubel, Uzza ve Zulhalasa gibi büyük putlar da Kâbe'de idi. İslam öncesinde Araplar, putları için telbiye yaparlardı, Arafat'ta vakfe yaparlardı, Müzdelife'yi ziyaret eder ve tanrıları için kurban keser, hediyeler (gönüllü sunulan altın ve gümüş yanında, deve, sığır ve koyun gibi) sunardı. Hacılar tarafından Allah'a ve Tanrılara adanan hediyeler, putların hizmetini yürütenlerin mülkü olurdu. Başka bir deyişle putlar, Mekke halkının yani Kâbe'ye sahip olan Kureyş'in en önemli rızık, servet ve gelir kaynağı idi. Menat gibi büyük putun yer aldığı Taif ve oranın en güçlü kabilesi Sakif de büyük gelir kaynağına sahipti. Dolayısıyla "hac", yalnızca dini eylem değil, çok önemli ticari bir dönemdi (Cabiri, 2001: 130-132). Açıktır ki, Mekke ve Taif'te sergi ve panayır biçiminde dört ay boyunca güvenlik içinde süren ticari/dinî etkinlik, Mekke ve Kâbe'ye hâkim ve ticaretle geçimlerini sürdüren Kureyş için tam bir servet ve ganimet kaynağı idi. Dolayısıyla Kureyş'in ileri gelenlerinin Muhammedî İslam davetine, "putlarımızı inkar ediyor" biçiminde karşı çıkışları "akidevi/dini" olmaktan ziyade ekonomikti.

İslam öncesi dönemde dahi kutsal mekân Kâbe'nin iktisadi ve siyasi egemenlik için ne kadar önemli olduğu, Habeş Krallığı'nın Yemen valisi Ebrehe'nin, Mekke'nin dinî ve ticari çekim gücünü kırmak, Habeş, Yemen ve Suriye arasındaki milletlerarası ticarete Mekke hâkimiyetine son vermek için Kâbe'yi yıkmak istemesinden daha iyi anlaşılmalıdır. Peygamberin

doğduğu yıl (M.570) meydana gelen Ebrehe'nin saldırısı, Allah'ın müdahalesi ile ortadan kaldırılmıştı (bkz. Fil suresi). O dönemde Kâbe'nin yönetim ve koruma görevi, Peygamberin dedesi Abdülmüttalib'in elinde idi. Ebrehe ile görüşmeleri Abdülmüttalib yapmıştır.⁵ Daha önceki yıllarda bölge, Sasani, Bizans ve Habeş krallıklarının Arabistan yarımadası üzerinde nüfuz mücadelesi ve savaşlarına sahne olmuşsa da, adına tarihte "Fil Olayı" adı verilen Ebrehe'nin Mekke'ye ve Kâbe'ye saldırısı, yani Mekke ve Kâbe'ye bir dış müdahalenin olması, Arapları büyük bir kuşatılmışlık içine sokmuştur. Bu aynı zamanda "Arap siyasi uyanışını" tetiklemiştir. İslam'ın Mekke'ye gelişiyile birlikte, Muhammedî ilahi davetin evrensel ve birleştirici ruhunun yaktığı ateşin, zor da olsa, kısa zamanda Arap kabileleri arasında yayılmasının ardında, bu kuşatılmış duygusunun yarattığı siyasi birliğe duyulan ihtiyacın etkisi büyüktü. İşte, ilahi vahyin rehberliğinde bunu başaracak olan İslam Peygamberinin dünyaya geldiği (M.569) ve ilahi vahyi almaya başladığı (M.609) dönemde, Arap dünyası ve Mekke toplumunun sosyo-iktisadi ve siyasi yapısı kısaca bu şekildeydi.

Muhammedî Davet ve "Akide" Temelli Toplumun Oluşumu

Bir din olarak İslam ve Muhammedî davet, şirk ve sömürü düzeninin hâkim olduğu Mekke'de başladığında, Hicaz bölgesi dahil olmak üzere tüm Arap yarımadası, imparatorluk, krallık/meliklik gibi merkezî siyasi birlikten yoksun ve otoriter bir rejim altında değildi. Başka bir deyişle İslam, merkezî bir devlet yapısının olmadığı bir coğrafyada doğmuştu (Crone, 2007:17). Araplar, yukarıda ifade edildiği gibi, yarımadanın sınırlarında güç ve nüfuz savaşları veren Sasani, Bizans, Habeş ve Yemen yönetimleri ile özellikle ticaret üzerinden birtakım ilişkiler geliştirmişse de, onların hegemonyasına girmeden genellikle kabile konfederasyonları şeklinde yaşıyordu. Muhammedî davet açısından bu durumun avantajlı ve dezavantajlı tarafları vardı. Avantajlı yön şu idi. Peygamber, dönemin büyük güçlerinin baskısı altında yaşayan Arap kabilelerini, evrensel ve birleştirici İslam ruhu ile siyasi birlik hâlinde bir araya getirebilirdi. Muhammedî davet açısından dezavantajlı taraf ise kabile hamaset ve asabiyeti idi. Mekke'de başlayan Muhammedî davetin karşısına dikilen en büyük sorun kabile asabiyeti olmuşsa da, Peygamberin Hicret'ten sonra (M. 622) Medine'de oluşturduğu "siyasi toplum"un güç kazanması ile birlikte, Arap kabileleri Muhammedî davetin evrensel ve birleştirici çağrısı

5 Fil Olayı ve Ebrehe-Abdülmüttalip görüşmesi için bkz., İbn İshak, *Siyer*, Çev. Sezai Özel (İstanbul: Akabe Yay., 1988), s. 112-116.

etrafında bir araya gelerek önce tüm Arap yarımadasına hâkim olmuş ardından Peygamber sonrası yapılan büyük fetihlerle dönemin büyük siyasi güçlerine (Bizans ve Sasani) boyun eğdirmiştir.

İslam Peygamberi Muhammed, 40 yaşında Allah'tan almaya başladığı ilahi vahiy doğrultusunda Mekke'de davete başladı. Peygamber, Kureyş'in güçlü boyu olan Haşimoğullarındandı. Peygamber, Allah'ın iradesi ile ilahi daveti önce en yakınları ve kabilesi Kureyş'ten başlattı. Kabilesini, putları terk edip sadece bir olan Allah'a iman etmeye (tevhit), mal ve can konusunda haksızlık yapmamaya, yetimlerin haklarını gözetmeye, yoksullara iyilik yapmaya ve ahiret hayatına dair imani ve ahlaki ilkelere davet eden Peygamber'e, vahyin ilk gizli döneminde, en yakınlarından birkaç kişi (eşi Hatice, amcası Ebu Talip'in çocuk yaştaki oğlu Ali ve Peygamberin azatlı oğlu olan küçük yaştaki Zeyd gibi) ve genellikle Kureyş'in güçsüz kabilelerine mensup olanlar (Teym'den Ebu Bekir gibi) ve kabilesi ve malları olmayan zayıf/güçsüz kimseler inanmıştı. Vahyin açıktan tebliği ile birlikte, zamanla Kureyş kabilesinin bazı boylarına müntesip önemli şahsiyetler de (Haşimoğullarından ve Peygamberin amcası Hamza b. Abdullah, Adiyogullarından Ömer b. Hattab, Ümeyyeogullarından Osman b. Affan, Esedoğullarından Zübeyr b. Avvam, Zühreoğullarından Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebi Vakkas, Teymoğullarından Talha b. Ubeydullah gibi) Muhammedî davete inanmaya başlayınca, Mekke'nin hâkimi olan Kureyş'in servet ve iktidar sahipleri Peygamber ve ona inananlar üzerinde baskı ve zulüm politikası uyguladı. Daha önce açıkladığımız gibi, karmaşık kabilevi ilişkilerden dolayı kabilesi ve gücü olanlar, Kureyş'in iktidar sahiplerinin zulmünden daha az nasiplenmişlerse de, kabilesi olmayan ya da bir kabilenin yanaşması (mevlası) altında bulunan güçsüz ve zayıflar (mustazaflar), büyük işkence ve ölümlere maruz kalmıştır.⁶

Babasını (Abdullah) doğmadan iki ay önce, annesini (Amine) altı yaşında dedesive Kâbe'nin muhafız ve yöneticisi olan dedesi Abdülmüttalib'i sekiz yaşındayken kaybeden Peygamberin böylesi bir baskı ve zulüm ortamında, en büyük destekçisi Peygamberin hamiliğini üzerine alan amcası Ebu Talip ve eşi Hatice olmuştur. Mekke'ye ve Kâbe'ye hâkim olan Kureyş'in servet ve iktidar sahipleri, Peygamberin Allah'a davet yolunda putlara karşı giriştiği mücadelenin getireceği iktidar ve çıkar kaybının etkisiyle Haşimoğullarının önde gelen kişisi Ebu Talib'e Muhammedî davet konusunda önlem alması için baskı yapmışsa da Ebu Talip, bunlara direnmiş ve ölümüne değin

⁶ Muhammedî davetin ilk dönemde yaşadıkları konusunda, bkz., Hamidullah, İslam Peygamberi, Cilt I, s. 92-118, İbn İshak, s. 249-256.

Kureyş'in kötülüklerine karşı Peygamberi korumuştur (İshak, 1988: 206). Çünkü o dönemdeki Mekke'deki kabileci ilişkiler ağı, Kureyş'in Peygamberi ve Muhammedî davete inanan kabile mensuplarını tasfiye etmeye izin vermiyordu. O dönemde Muhammedî davetin karşıtları olan Kureyş'in güçlü boyları olan Ümeyyeoğulları, Mahzumoğulları ve diğerlerinin, Kureyş kabilesinin Müslüman mensuplarına dokunamayışları, büyük ölçüde kabilecilik ve kabilece sığınma ve korunma haklarından kaynaklanıyordu. Muhammedî davetin başladığı yıllarda, kabile asabiyeti o derece güçlüydü ki, Peygamberin davetine şiddetle karşı çıkan ve hatta ona büyük eziyetler yapan Kureyş'in bazı ileri gelenlerine ilişkin şu örnekler dikkat çekicidir: Peygamber ilahi davet için gittiği Taif'ten Mekke'ye dönerken, kendisine sığınma hakkı veren Mu'tim b. Adi b. Nevfel b. Abdimenaf'la birlikte Mekke'ye girdiğini gören Ebu Cehil (Kureyş'in Mahzum oğulları aşiretindendi), alaylı bir biçimde şunları söyler: "*Ey Abdimenaf oğulları, bu sizin peygamberiniz*". Peygambere karşı Kureyş büyüklerinden biri olan Utbe b. Rebia b. Abdüşems b. Abdimenaf, Ebu Cehil'e şu cevabı verir: "*Bizden bir peygamber ya da hükümdar olmasını niye beğenmiyorsunuz?*". Yine, Peygamber, birbirleriyle konuşan Ebu Cehil ve Ebu Süfyan'ın (Ümeyyeoğullarının önde geleni ve Mekke fethedilene kadar İslam'ın en azılı düşmanı) yanından geçerken, Ebu Cehil gülerek ve Peygamberi işaret ederek, "*Bu, Abdimenaf oğullarının peygamberi*". Peygamberin İslam'a davetine en çok karşı çıkan Ebu Süfyan, "*Abdimenaf oğullarından bir peygamber olacağından niye hoşlanmıyorsunuz*" diye Ebu Cehil'e tepki göstermiştir (Cabiri, 2001:110).

Muhammedî ilahi davet, başlangıçta tevhidi/imani, dini ve ahlaki ilkeler içerse de, Mekke'ye hâkim olan Kureyş, ilahi daveti siyasi bir biçimde okuyup, ona karşı siyaset uygulamıştır. Bu da Peygamberin ilahi davetinin dini olduğu kadar siyasi bir içerik ve programa sahip olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle Kureyşliler, Muhammedî davetin başarılı olmasında, Kâbe'nin sahibi olarak "panayır" ve "hac" ile ilgili ticari çıkarlarının, mahalli, bölgesel ve milletlerarası geniş ticari etkinlikten kaynaklanan siyasi iktidarlarının ve bizzat varoluşlarının temelini sarsılacağını iyi hesap etmiş ve ona karşı siyasi bir duruş sergilemiştir. Çünkü dini inancı zayıf Kureyş için putlar ve tanrılar, dini önemlerinden ziyade her şeyden önce servet ve onunla bağlantılı iktidar kaynağı idi. Peygamber aynı zamanda, Kâbe'nin ve kiblenin Kureyş için dini, ticari ve siyasi öneminin farkındaydı. Bunun için Peygamber, Hicret'ten sonra Bedir Savaşı'na kadar, namazını Kâbe'yi arkasına alarak, Kudüs'e doğru kılmıştır. Kureyş bundan rahatsız olmuştur. Kureyş'in Muhammedî davet karşısında böylesi bir siyaset uygulaması

karşısında, Peygamber de böylesi siyasi bir programla hareket etmiş ve ilk Müslüman topluluğunun Mekke’de oluşumundan sonra, Medine’ye Hicret’ten sonra oluşturduğu “siyasi toplum”un gücü ile Kureyş’in iktisadi ve siyasi iktidarını ortadan kaldırmak için savaşmıştır. Bundan sonradır ki, Allah’ın emri ile Peygamber tekrar yüzünü Kâbe’ye dönerek namaz kılmıştır. Kible değişiminin bile böyle siyasi stratejik öneminin olması, Kureyş ile Peygamberin mücadelesinin “siyasi” olduğunu gösterir.

Öte yandan ilk gelen vahiylerin, Kureyşliler için büyük iktisadi ve siyasi çıkar kaynağı olan putların reddedilmesi ve tek bir Allah’a iman edilmesi çağrısı yanında, mal ve iktidar konusunda azgınlaşanları sert bir dille uyarması, Muhammedî davete karşı çıkışın en önemli nedenlerinden birisidir. Bu konuda Allah şöyle der:

“Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: ‘Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkar ediyoruz’ demişlerdir. Yine dediler ki, ‘Biz malca ve evlatça (soy-sopça) daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz’” (Sebe, 34-35).

İşte Muhammedî davet, açıktan tebliğe başladığında buna en çok karşı çıkanlar, var olan statükodan beslenen servet ve iktidar sahipleri olan Kureyşlilerdi. Kureyş’in ileri gelenleri mal ve iktidar konusunda öylesine azgınlaşmışlardı ki, peygamberliğin Muhammed’e gelmesini bir türlü içlerine sindiremiyorlardı. Mekke’nin ileri gelenlerinden Velid b. Mugire şöyle diyordu: “*Mekke’nin ulusu ben ve Tai’f’in ulusu Urve b. Mesud dururken, Kur’an Muhammed’e mi incek?*” (Cabiri, 2001:91). Tüm bunlardan anlaşılıyor ki, Kureyş’in, Muhammedî davete karşı çıkışının iki nedeni vardı: İlki, “kabile asabiyeti”, ikincisi “ganimet” kaynaklı iktisadi çıkar ve siyasi iktidarın elden gitme korkusu. Dolayısıyla İslam siyasi akıl ve düşüncesinin oluşumu bakımından, Muhammedî davetin Mekke döneminde çatışmanın iki tarafı belirginleşmiştir. Cabiri’nin yerinde tespitiyle bir yanda “akide” temelli ilk İslami topluluk, diğer yanda “kabile” ve “ganimet”. Başka bir deyişle iki taraf arasındaki siyasi çekişme, “akide”nin “kabile” ve “ganimet”le çekişmesinden ibarettir (Cabiri, 2001:73).

Süreç içinde Muhammedî davetin Arap kabileleri arasında yaygınlaşmaya başladığını fark eden Kureyş’in iktidar sahipleri, Haşimoğulları ile her türden alışverişin kesileceği ve kız alıp vermenin yasaklanacağını ilan eden bir antlaşmaya imza atarak üç yıl süren boykot ilan etmişti. Kureyş dışındaki kabilelerin bunu uymamaları yüzünden üç yıl süren boykot kırılmışsa da Muhammedî davete inananların gördüğü baskı ve kabilesi olmayanların

yaşadığı işkenceler hat safhaya ulaştıca, Peygamber bir kısım Müslümanın Habeşistan'a hicret etmeleri istedi. Hicretin Habeşistan'a yapılmasının nedeni, Arap yarımadasındaki pek çok Arap kabilesinin Kureyş'le güçlü ticari ve dinî bağları vardı. Kabileler Kureyş'le karşı karşıya gelmek istemiyordu. Habeşlilerin de Kureyş'le ticari bağları vardı. Ancak Habeşistan Fil Olayı'nda görüldüğü gibi daima dinî ve ticari bir çekim merkezi olan Mekke'yi ele geçirmek istiyordu. Hicret olayı, Mekke'nin iç işlerine karışmaya bir vesile olabilirdi. Ayrıca Müslümanların Kureyş'e karşı dış bir destek alacağı düşüncesini oluşturarak, Kureyş'in Müslümanlara olan düşmanlığını durdurabilirdi (Eş-Şerif, 2006:65-66). Kureyş'in kabile zincirini kırmak isteyen Peygamberin bir kısım Müslümanın Habeşistan'a hicret etmelerini istemesinin böylesi bir siyasi yönü vardır. İçlerinde kadınların da bulunduğu ilk hicret edenlerin sayısı 12 idi. Bunlar, Mekkelilerin Müslüman olduğunu sanarak bir süre sonra dönmüşlerse de, zamanla Müslümanlar kabileler hâlinde Habeşistan'a hicret etmeye devam etmiştir. İkinci kafilenin sayısı, 83 idi. Bir yandan hicret edenlere, “*Orada, ülkesinde insanlara zulmetmeyen bir kral var. Onun adil idaresi altında yaşayın*” diyerek onları emin bir ülkeye gönderen Peygamber,⁷ bir yandan da davetin yayılması ve başarıya ulaşması için Kureyş'in hâkim olduğu kabile zincirini kırmak için hac mevsimlerinde Kureyş dışı Arap kabilelerine kendini tanıtıyor, onlara İslam'ı davet ediyordu. Peygamberin davetindeki amaçlardan birisi de Kureyş'in hâkimiyetini kırarak bir dış destek elde etmektir. Kureyş'in bu arada, kendisinin en büyük destekçisi Ebu Talip ile Hatice, Hicret'ten üç yıl kadar önce vefat etmiş, Peygamber hepten desteksiz kalmıştı.

Peygamber, hac mevsimlerinde görüştüğü Kureyş dışı pek çok kabileden davetine ilişkin olumlu sonuç alamadı. Ancak nihayet, Hicret'ten (M.622) iki yıl önce Hac ve Yesrip'te (Medine) yaşadıkları çatışmadan dolayı ittifak aramak için Mekke'ye gelen bir grup Medineliyle birlikte Mekke ile Mina arasındaki Akabe bölgesinde görüşen Peygamber, davetine olumlu cevap almıştır. 6 kişilik bu zümre, Medine'nin Hazrec kabilesindendi. O dönemde Medine'de, uzun yıllardır birbirleriyle büyük çatışma içinde olan iki büyük kabile yaşıyordu. Bunlar, Yemen'deki Ma'rip Seddi'nin yıkılmasından sonra yüzyıllar önce Medine'ye göç eden Evs ve Hazrec kabilesi idi. Yine aynı göç zamanı ve başka yerlerden gelen Beni Nadir, Beni Kureyza ve Beni Kaynuka isimli Yahudi kabileleri de Medine'de yaşamaktaydı. Önceleri şehirde Yahudiler hâkimken, sonradan Evs ve Hazrec üstünlüğü elde etmiştir.

7 Habeşistan'a hicret ile ilgili ayrıntılar için, bkz., İbn İshak, s. 232-238, 273-290, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Cilt I, s. 109-112.

Yahudi'lerin kıskırtmaları ile bu iki kabile 120 yıldır birbiri ile çatışma içinde idi. Her biri ile Yahudilerle çatışma ya da ittifak ilişkisi içinde idi. Ancak bu iki kabile arasında en son çıkan Bu'as Savaşı, kabileleri hepten birbirine düşürmüştü. Medine'ye büyük bir kaos hâkimdi. Ayrıca, ehl-i Kitap olan Yahudiler, peygamberlik ile ilgili konularda putperest Arapları hakir görüyordu. Beklenen peygamber geldiğinde Yahudilerin ona tabi olacaklarını ve putperestlere savaş açacağını söyleyen Yahudiler karşısında hepten zor durumda olan Evs ve Hazrec, Yahudilere karşı üstünlük kazanmak, Medine'de sonu gelmeyen iç çatışmaya son vermek ve ilahi mesajdan etkilendikleri için Muhammedî daveti kabul etmiştir.

Literatürde genellikle iki Akabe Bey'atı olduğu belirtilmekle birlikte, aslında Medineli Evs ve Hazrec kabileleri gerçekleştirilen üç "Akabe Bey'at"ı vardır.⁸ Hazrec'ten altı kişi ile gerçekleşen ilk görüşme bir bey'at sayılmasa da, onların Peygambere hitaben,

"Halkımız iç ihtilaf ve mücadeleler sebebiyle paramparça olmuş durumdadır. Muhtemeldir ki, senin aracılığınla Allah bu durumdan bizi çıkarıp kurtaracaktır. Hepimiz bu yolda çalışacağız ve halkımızı senin bizi davet ettiğin ve bizim de kabul ettiğimiz şeye davet edeceğiz"

sözü vermeleri, bir tür sadakat yemini niteliğindedir. Altı kişilik Hazrec grubu Medine'ye dönmüş ve beklenen Resul'ün geldiğini yaymıştı. Bundan tam bir yıl sonra (M.621), yine Hac mevsiminde Hazrec'ten 10, Evs'ten 2 kişiden oluşan heyet, yine Akabe'de Peygamber ile buluşmuş ve İslam konusunda ona bağlılık yemini (bey'at) etmiştir. I. Akabe Bey'atı denilen bu yemin ile Medineliler, her durumda, Allah'a şirik koşmayacaklarına, hırsızlık yapmayacaklarına, zina etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, iftirada bulunmayacaklarına ve Peygambere itaatsizlik etmeyeceklerine dair söz vermiştir. Bu görüşmeden sonra Peygamber, dini öğretmek ve davet için Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye muallim olarak göndermiştir. Ardından yine bir yıl sonraki Hac mevsiminde yine Akabe mevkiinde gerçekleştirilen ve adına II. Akabe Bey'atı denilen buluşmaya, Evs ve Hazrec'ten 71 Müslüman erkek ile 2 Müslüman kadın iştirak etmiştir. Muhammedî davete icabet eden Medinelilerin Peygamberle kurduğu ittifakın kendileri açısından olumsuz sonuçlar doğuracağını düşünen Kureys, Peygamberi öldürme planları yaptığı sırada, II. Akabe görüşmesinde, Peygamberin yanında yer alan amcası

8 Hamidullah, I. Akabe Bey'atı'na "buluşma" der. Üç "Akabe Bey'atı"ndaki görüşme ve karşılıklı bey'atlaşmaların tam metni için, bkz. Muhammed Hamidullah, *El-Vesaiku's-Siyasiyye, Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yay., Yayın Tarihi Belirtilmemiş), s. 51-56.

İbn Abbas, Medinelilere, Peygamberin Mekke'de akrabalarının himayesi altında olduğunu ancak Medine'ye hicret etmek istediğini, onu koruyup koruyamayacaklarını sordu. Peygamberin konuşmasını isteyen Medinelilere hitaben Peygamber, “Sizinle, kadınlarımızı ve çocuklarımızı koruduklarımızdan beni de korumanız şartıyla bey’at yapıyorum” dedi. Medineliler, Peygamberin Medine’de zafer kazandıktan sonra kavmine geri dönmesinden endişe etmişse de, Peygamber, “kanunuz kanımdır, affınız affımdır, savaştığınızla savaşırım, barıştığınızla barışırım, ben size, siz bana iltihak ediyoruz” demiş ve bunun üzerine Medineliler Peygamber, o da onlara bey’at (karşılıklı sözleşme) etmiştir.⁹ Peygamber ve “Muhacir”leri (Mekke’den Medine’ye hicret edenlere verilen ad) koruyacaklarına ve Peygamberin davası için savaşacaklarına yemin eden Medineli “Ensar”ın (Muhacirlere yardım eden anlamında Medineli Müslümanlara verilen ad) Peygamberle yaptığı bey’at, öncekilerin aksine bir “savaş bey’atı” idi. Bu durum, Medine’ye Hicret ve Peygamberin liderliğinde “siyasi toplum”un kuruluşuyla birlikte, Kureyş’e ve diğerlerine karşı yapılan savaşlarda ortaya çıkmıştır.

Hicret, Medine Vesikası ve “Siyasi Toplum”un Oluşumu

Eski ismi Yesrip olan, ancak Hicret’ten sonra Medine ismini alan şehir, Mekke’nin 300 km kuzeyinde ve Şam-Yemen arasındaki ticaret yolları üzerinde ve Mekke’nin ticari üstünlüğünü kırarak stratejik mevkiye idi. Mekkeliler, Adnani iken, Medineliler Kahtani idi. Farklı soplardan geldikleri için Mekke ve Medineliler arasında geçmişten kalma çekişme vardı. Peygamber ve ona inanan Muhacirlerin (Mekke’den Medine’ye hicret edenlere verilen ad) Medine’ye hicretinden sonra Müslümanları bekleyen iki sorun vardı. Birincisi, varını yoğunu Mekke’de bırakan Muhacirlerin “geçim sorunu” ve “yaşayışının örgütlenmesi”. İkincisi ise, Medine’de yaşayan çeşitli toplulukların (Muhacir, Ensar, Yahudiler ve diğer kabileler) “birlikte yaşama” sorununun nasıl çözüleceği.

Peygamber ilk sorunu, Muhacir’in bir kısmını birbirine, diğer kısmını da Ensar’a, miras hakkı da dahil olmak üzere “hak ve eşitlik” üzerine “kardeş” yapması ile aştı. “İnanç kardeşliği” temelinde Ensar ve Muhacir, akrabası olmasa bile kardeş olduklarına “mirasçı” olmuştur. Kabilesi olan Muhacirler, kabilesi olan Ensar’ın yanına yerleşmişti. Kabilesi olmayan zayıf Muhacirler ise, Peygamberin izni ile mescitte barınmıştı. Daha sonradan bunlara, mescidin

⁹ Akabe bey’atları hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz., Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir’üt-Taberi, *Tarih-i Taberi*, Cilt III, Çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlık Yay. Yayımlı Tarihi Belirtilmemiş), s. 112-117 ve Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Cilt I, s. 149-160.

gölgelik (suffe) yerinde barındığı için “ehlu’s-suffe” (Bunlar, Ebu Zer el-Gıfari, Ammar b. Yasir, Mikdad b. Esved ve Huzeyfe b. el-Yeman gibi) denmiştir. Bedir Savaşı’ndan gelen ganimetlerin etkisiyle “din kardeşliği” temeline dayanan mirasçılık vahiyle kaldırılmış olsa da bu uygulama, nesep ve kabile asabiyeti altında yaşayan Arapların kabilecilik anlayışına vurulmuş büyük darbe idi. Böylelikle “din ve inanç bağı”, “kabile bağı”nın yerine geçecekti. Bunun anlamı, kan ve nesep bağı üzerin kurulu “kabilecilik”ten, din ve inanç bağı üzerine kurulu “ümme” anlayışına geçiş demektir. “Ümme” kavramı, “halk” anlamına gelen İbranice “umma” sözcüğünden gelse de (Watt, 2001: 27), Arapçada “yönelme” anlamındaki “emm” kelimesinden türemiştir. Topluluğa önderlik eden “imam” kelimesi de bu köktendir. Ümme içindeki ilişkiler, kabilede olduğu gibi, nesebe değil, ortak inanç ve yönelişe ve bu amaçla imama uymaya dayanır (Cabiri, 2001:123). “Ümme” kavramı, “kabile”yi aşırıyordu ve Muhammedî davet, başından sonuna kadar Arapları parçalayıp bölen kabileciliği ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Bununla birlikte “kabile” ve “kabilecilik”, ne yazık ki, gerek Peygamber gerek Peygamber sonrası dönemde, etkisini gösteren bir sosyal çerçeve olarak siyasi aklın belirleyicisi olmaya devam etmiştir. Medine’de “ümme” eksenli bir “siyasi toplum” inşa etmek isteyen Peygamber, Medine Vesikası’nda görüleceği üzere, Arap ve Yahudilerin eski kabile bağlarının, dayanışma prensiplerinin ve hak ve yükümlülüklerinin iyi bilinen usullerini korumak durumunda kalmıştır. Başka bir deyişle “ümme”e mensubiyete dayalı dayanışma, “kabile” dayanışmasının yerini alırken, toplumun dayanışması ilkesi korundu. Sadece tanım değişmiş oldu (Dabaşı: 1995: 94, 125). Ayrıca Mekke’nin fethi ile birlikte, Peygamber zamanında bile, “ümme”e mensubiyet, daha az “akide” ve daha çok kabile üzerinden gerçekleşmişti. Bunun etkisi, Peygamberin vefatının hemen ardından gerçekleşen “kabile” ve “ganimet” eksenli “dinden çıkma” (irtidat/riddet) olaylarında net bir biçimde görülmüştür. Özellikle Peygamberden sonraki dört halifenin seçimi ile Emevi ve Abbasi saltanata dayalı hilafet dönemlerinde, İslam’ın doktrinel evrenselliğine karşı, “Kureyş kabilesi”ne mensubiyet ve geleneksel Arap kabileci anlayış yeniden canlanmış “akide”den daha fazla siyasetin temel belirleyicisi hâline gelmiştir.

Hicret’ten sonra, Medine’deki “farklılıkların birlikte yaşama sorunu”, Medine Vesikası (Sahifesi) ile çözülmüş ve Peygamberin imamlığı ve “ümme”e bağlılık ekseninde bir “siyasi toplum” inşa edilmiştir. Medine’de yaşayan Muhacir, Ensar, bir kısım Yahudi (sözleşmeye Arap boyları ile bağlantısı olan Yahudiler katılmıştır) ve onlara tabi olanların hak ve yükümlülüklerini esasa bağlayan ve Hamidullah’a göre (Hamidullah, 1990:

189-190) Medine'ye Hicret ile birlikte “siyasi toplum” hâline gelen Müslümanların ilk anayasası sayılan Medine Vesikası/Sözleşmesi, 47 madde olup 1-23 arası maddeler Muhacir ve Ensar'dan mü'minler ve Müslümanlar ile onlara tabi olanlarla ilgili konuları ele alırken, 24-47. Maddeler, Yahudiler ile ilgili konulara ayrılmıştır. Medine'deki gelişmeler dikkate alındığında Sözleşmenin (vesikanın), ilk ve ikinci kısmının farklı tarihlerde kaleme alındığı görülmekle birlikte, Vesika, tek bir nüsha hâlinde intikal etmiştir. Besmele ile başlayan Vesika'da “*Bu, Peygamber Muhammed tarafından Kureyş'ten ve Yesrib halkından mü'minler ve Müslümanlar ve onlara tabi olup, katılan ve onlarla birlikte savaşanlar arasında düzenlenmiş bir yazıdır (m.1). Onlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet oluşturur*” (m.2) diyerek, sözleşmenin Muhacir, Ensar ve onlara tabi olanların yanında, savaş durumunda saldırgan tarafa karşı birlikte savaşmaya rıza gösterecek gayr-i müslim toplulukları içerdiği ve onların birlikte bir “ümmet” oluşturduğu zikredilir.

Sözleşme'nin 3-12 arası maddeleri, yeni toplumun oluşturduğu grupların uyacağı “iç düzen”i açıklamaya yöneliktir. Bu maddelerde, Muhacir, Ensar ve Yesrib halkından her kabile tek tek sayılarak, her grubun, kan diyetleri ve savaş esirlerinin fidye ödemelerini adalet ve İslam'dan önce uyguladıkları “adetlere” göre yapmaları gerektiği belirtilir. Daha sonra, mü'minler arasındaki dayanışma ve yardımlaşma düzenlenir. Bu babta, mü'minlerin, aralarındaki ağır mali sorumluluk altında bulunan hiç kimseyi bu hâlde bırakmayacakları, hiçbir mü'minin, başka bir mü'minin mevlâsı (anlaşma ile müttefik kardeş) ile onun aleyhine ittifak kuramayacağı, mü'minlerin, kendi çocuklarından bile olsa, kendi aralarında çıkan her mütacaviz ve bozguncuya karşı birlikte hareket edecekleri (m.12-13) ve mü'minlerin en zayıfının bile verdiği himayenin herkesi bağlayacağı (m.15) dile getirilir. Sonra Yahudilerin, zulme uğramaksızın aleyhlerindekiyle yardımlaşmaksızın Müslümanlara tâbi olanların yardım ve desteğe hak kazanacakları (m.16) belirtildikten sonra Allah yolundaki bir savaşta, hiçbir mü'minin diğerlerini hariç tutarak sulh antlaşması yapamayacağı (m.17), mü'minlerle birlikte savaşan her grubun nöbetleşe görev üstleneceği (m.18), bir mü'mini taammüden öldüren kişiye, maktulün velisi “diyet”e rıza gösterene kadar “kisas” uygulanacağı, mü'minlerin katilin karşısında yer alacağı ve ona sığınma hakkı vermeyeceği (m.21-22) ve mü'minlerin ihtilaf ettiği konuyu Allah ve Muhammed'e havalere edeceği (m.23) hükme bağlanır.

Ardından sözleşmenin “ikinci tarafı” olan Yahudilerle olan ilişkilere geçilir. Sözleşme bu konuda, Medine'deki Avf, Neccar, Haris, Saide, Cuşem,

Evs, Salebe, Cefne ve Şutaybe oğulları Yahudilerinin mü'minlerle birlikte bir "ümme" oluşturduklarını, Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin kendilerine olduğunu, bu hükme hem kendilerinin hem mevlalarının (müttefik kardeş) dahil olduğunu (m.25-34), Yahudilere sığınmış olanların, tıpkı onlar gibi muamele göreceğini (m.35), Yahudilerin, mü'minlerle birlikte çıkılan savaşta, kendi masraflarını kendilerinin ödeyeceğini (m.24, 37), sözleşmede gösterilen kişilere savaş açanlara karşı, her bir grubun birbirlerine yardım edeceğini (m.37a), hiç kimsenin müttefiklerine karşı suç işleyemeyeceği, yardımın haksızlığa uğrayana yapılacağını (m.37b), ancak Kureys'e ve onlara yardım edenlere himaye hakkı tanınmayacağını (m.43), Yesrib vadisi, dokunulmaz (haram) alan olduğu için (m.39), Müslümanlar ve Yahudiler'in saldıran tarafa karşı birbiriyle yardımlaşacaklarını (m.44), Allah yolunda savaş müstesna, Yahudilerle Müslümanların karşılıklı sulh çağrılarında icabet edeceklerini (m.45a), her grubun, kendilerine ait mülklerden sorumlu olduğunu (m.45b), Vesika'nın haksız fiil ve suç işleyenle cezası arasında engel olamayacağını, haksız fiil ve suç işleme durumu istisna, Medine'den çıkan ya da oturanın güven içinde olacağını (m.47) ve Vesika'da gösterilen kişiler arasında öldürmeyle ilgili hadiseler ve ihtilafların Allah'a ve Allah'ın elçisine havale edileceğini (m.42) belirtir.¹⁰

Vesika'dan görüldüğü gibi Peygamber, "ümme" eksenli yeni siyasi toplum teşekkül ettirmiştir. Ancak küçük gruplardan oluşan kabile, aşiret ve boyların her biri kendi alt kimlik, gelenek ve eski âdetlerini koruyarak ve kabile mensubiyetleri çerçevesinde yeni büyük "siyasi cemaate" katılmıştır. Yahudi kabileleri ile mü'minlerin bir "ümme" oluşturduklarından bahsedilmesi, kozmopolit bir toplumda karşılıklı haklar ve yükümlülükler üzerinden sosyolojik içerikli bir "siyasi toplum"un oluşumu açısından dikkate değerdir. Bunun yanında Vesika'da karşılıklı merhamet ve yardımlaşmaya vurgu yapılması, herkesin hukukunun korunması, suç ve cezalarda şahsi sorumluluk ilkesinin kabul edilmesi, taraflardan birine yapılacak olan saldırıya karşı, diğerlerinin yardım ve ittifak etmesi ile birlikte suçlunun korunamayacağı gibi ilkeler oldukça önemlidir. Bununla birlikte, kan diyeti, savaş fidyesi ve kısas gibi konularda İslam öncesi iyi bilinen uygulamaların devam ettirilmesi, kabile asabiyet, gelenek ve pratiklerin bir çırpıda ortadan kaldırılamadığının karinesidir. Başka bir deyişle kabile ve aşiretler, yeni düzene kabile bağ ve manevi kişiliğini koruyarak girmiştir. Bu da Muhammedî davetin, siyasi toplum hâline geldiği Medine'de, "akide" temelli mü'min topluluk yanında,

¹⁰ Medine Vesikası'nın tam metni için, bkz., Hamidullah, *El-Vesaike's-Siyasiyye*, s. 63-73.

“kabile” temelli “Müslüman” topluluğun da oluştuğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Muhammedî davet açısından Mekke döneminde olduğu gibi Medine döneminde de temel belirleyici “akide”nin yanında, “kabile” de canlılığını sürdürmüştür.

Vesika ile süreç içinde Medine’de siyasi birliği kuran Peygamber, sabır tavsiye eden ayetlerden sonra, Kureyş’le savaşa izin veren kıtal ayetinin inişle birlikte, Kureyş’in bölgedeki hâkimiyetini kırmak için Kureyş’in ticaret kervanlarına yönelik seriyyeler (akınlar) ve gazveler (savaşlar) başlatmıştır. Peygamber, Arap kabileleri arasında büyük ağırlığı ve ticari “ilaf” sözleşmesinden kaynaklı üstünlüğü olan Kureyş’e hâkim olmadan Araplara hâkim olamayacağı ve Muhammedî davetin üstünlük kazanamayacağını farkındaydı. Medine, Suriye ile Mekke arasındaki ticaret yollarının üzerinde idi. Seriyye ve gazvelerin amacı “ganimet” değil, Suriye’den gelen ticaret kervanlarını engellemek ve bölge ticaretinde Kureyş’in hâkimiyetini kırmaktı. Kureyş’i teslimiyete ve İslam’a girmeye yöneltmekti. Bu arada Peygamber, Kâbe’nin Kureyş’in ticari çıkarları için ne ifade ettiğini iyi biliyordu. Daha önce hangi nedenle Kudus’e doğru namaz kılmışsa (Hicret’in 18. Ayına kadar devam etmiştir) bu kez de aynı nedenle Kureyş’i etkilemek için kibleyi Kâbe’ye çevirmeyi düşünüyordu. O esnada gelen ayet¹¹, İbrahim Peygamber zamanından beri Müslümanların kutsal yeri olan kiblenin Kâbe’ye döndürülmesi dini bir gereklilik olduğu kadar, aynı zamanda Kureyş’e hâkim olmak için verilen mesajdı. Bunun anlamı, İslam öncesi dönemde Kâbe, Kureyş’in ticari çıkarları için ne kadar önemli ise, İslam’a girdikleri takdirde Kâbe, bütün Allah’a iman eden Araplar için kutsal mekân olacak ve yine Kureyş için ekonomik çıkar anlamına gelecekti.

Daha sonraki yıllarda Kureyş’le yapılan Bedir, Uhud ve Hendek gibi savaşlarla, Kureyş’in gücü kesin olarak kırılmıştı. Bu arada Bedir, Uhud ve Hendek savaşları esnasında, Medine’ye karşı müşrik Kureyş, onların müttetikleri Gatafan ve Süleym oğulları ile iş birliği yapan ve Medine’de Müslümanların emanı altında yaşayan Beni Kaynuka ve Beni Nadir Yahudileri, Suriye ve Hayber’e sürgün edilmişti. Ticaret kervanları üzerine akınlar ve yapılan savaşlarla Kureyş’in belini kıran ve Vesika’daki ahitlerine uymayan Yahudilerin çıkardığı sorunların üstesinden gelen Peygamber, bir grup Müslümanla birlikte Kâbe’ye Hac ziyareti yapmak için Mekke’ye gitmeye karar verdi. Kureyş, Peygamberin Mekke’ye girmesine mani oldu. Peygamber,

11 “(Ey Muhammed) Yüzünü semaya çevirip durduğunu görüyoruz. Seni hoşnut olacağın kibleye çeviriyoruz. Yüzünü Mescid-i Haram’a çevir. Nerede bulunursanız bulunun yüzlerinizi o yöne çevirin...” (Bakara, 144).

“Kureyş’e hayret doğrusu. Savaş onları yedi bitirti. Benimle öteki Araplar arasına girmeseler ne olurdu, sanki ne olurdu...Ama Allah, beni onlara üstün kılar, İslam’a koşa koşa girerler. Böyle yapmazlarsa onlarla savaşın”¹²

deyince Kureyş, bundan çekindi. Yemenli ve Haşimoğullarının tarihi mütefikleri olan Huzaa kabilesinin aracılığı ve seçilen temsilciler eliyle, Mekke yakınındaki Hudeybiye mevkiinde, Kureyş ile Peygamber arasında bir antlaşma yapıldı (Hudeybiye Sulh Anlaşması, M. 628). Antlaşmaya göre, Peygamber, o sene Kâbe’ye gitmeyecek, bir yıl sonra Kureyş Mekke’nin dışına çıkacak ve Peygamber, arkadaşları ile birlikte yanlarında savaş silahı olmadan Mekke’ye girecekti. Ertesi yıl Peygamber, Kâbe’ye gitti ve umresini yaptıktan sonra Medine’ye döndü (Taberi, 219-227). Peygamber, ardından Müslümanlarla ilişkisi iyi olmayan Arap kabileleri ve Yahudilerin yaşadığı Hayber’i fethetti. Yapılan savaşta Hayber kaleleri ele geçirildi. Hayber halkı, kendilerini sürmemesi ve kan dökmemesini istedi. Peygamber bu isteklerini yerine getirdi. Hayber’de bulunan Fedek Yahudileri de aynı istekte bulundu. Daha sonra, Hayberliler ve Yahudilerin isteği ile arazileri onların işleme karşılığında yarıcılık anlaşması yaptı. Buradaki Fedek arazisi, Peygambere özgü oldu (Taberi, 231-238).

Daha sonra Kureyş ve Müslümanların ittifak hâlinde oldukları iki grup (Bekroğulları ve Huzaa oğulları) arasındaki çatışmanın etkisiyle, Müslümanların Mekke’ye saldırmasından korkan ve Mekke’ye özrünü bildirmeye gelen Ebu Süfyan (o dönemde Kureyş’in lideri idi ve Hudeybiye’den hemen sonra Peygamber, kızı ile evlenmişti), Peygamber ve Medine’nin büyük güç sahibi (mülk ve iktidar) olduğunu görünce, İslam’ı kabul etmek ve Kureyş’in Peygambere teslim olmasını istemek durumunda kalmıştır. Böylelikle Peygamber, hiç savaş yapmaksızın Mekke’yi fethetmiş (M.630) ve Kureyş, Muhammedî daveti kabullenmek zorunda kalmıştır. Kureyş’ten “ganimet” alınmadı. Ancak zengin Mekke tüccarlarından alınan bir miktar, yoksullara dağıtılmıştır (Taberi, 251-266).

Bu süreçte, tüm seriyye, gazve ve savaşlardan büyük miktarda “ganimet”¹³ ve “fey” elde edilmişti. Muhammedî davet ve İslam davası için yapılan akın ve savaşlardan elde edilen zenginlikler, henüz İslam’ı içine sindirememiş

12 İbn Hişam, *Siretun’-n-Nebeviyye*’den (Kahire, El-Halebi, 1955) aktaran, Cabiri, s. 150.

13 “Ganimet”, Müslümanların savaşarak fetihden elde ettikleri, “fey” ise, savaş yapmaksızın teslim olanlardan alınanlara verilen addır. Peygamberin uygulamasında, “ganimet”in beşte dördü savaşa katılanlar arasında dağıtılıyordu. Beşte biri ise Peygamberin emrinde topluma kalıyordu. “Fey”in ise, ayetin (Haşr, 7) gösterdiği üzere, beşte biri savaşanlara, beşte dördü ise Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlara dağıtılmıştı.

bir kısım bedevi Müslüman Araplar'ın gündemine “ganimet”i sokmuştur. Peygamberin önderliğinde Müslümanlar, savaşlarda başarı kazandıkça, “ganimet” dürtüsü bir kısım Müslümanların “siyasi akı”nı teslim almaya başlamış hatta Muhammedî davet, Kureys'e hâkim olmaya başladıkça “ganimet” etkisiyle kabileler hâlinde İslam'a girişler olmuştur. Özellikle Hudeybiye süreciyle birlikte, Kureys'in, Peygamber ve Medine'nin gücünü artık tanımak zorunda kalması, pek çok Arap kabilesinin “ganimet” ve “siyasi” sebeplerle, hızla İslam'a girdikleri görülmüştür.

Peygamber hayatta iken bile, “kabile” ve “ganimet” güdüsü, esas etkisini Peygamberin Huneyn, Mute ve Tebük seferlerinde göstermiştir. Kureys'e dolayısıyla Mekke'ye hâkim olunması, Peygamberin artık neredeyse tüm Arap yarımadası üzerinde hâkimiyeti anlamına gelmiş ve Müslümanların siyasi otoritesi artık Arap yarımadası dışında da hissedilmiştir. Mekke fethe-dildikten sonra Peygamber, tüm Arap kabilelerini İslam'a davet etmeye başlamıştır. Taif'te bulunan güçlü Hevazın ve Sakif kabileleri, Kureys'le ticaret konusunda rekabet içindeydi ve Kureys'in yerini almak istemişti. Huneyn bölgesinde yapılan savaş, Müslümanlar kazanmış ve çok büyük ganimet elde edilmişti. Bu savaşta İslam'a yeni giren Kureys ilk defa İslam ordusu saflarında savaşmıştı. Peygamber, Huneyn Savaşı'nın ganimetlerinin hepsini, yeni İslam'a giren “müellefe-i kulub”a (kalpleri İslam'a ısındırılanlar) yani Kureys'e verince, Ensar, “*Peygamber kavmini bulunca bizden elini çekti, bizi nasipsiz bıraktı*” deyip hoşnutsuzluğunu bildirince, Peygamber,

“Bilirsiniz ki, ben sizi benden bilirim...Onların, dinde inançları zayıf olduğu için kendi ve sizin nasibinizi onlara verdim...Ey Ensar halkı, şuna razı değil misiniz ki, onlara askerden ayrılıp evlerine deve ve koyunla var-sınlar. Siz evinize Allah'ın Resul'ü ile varasınız. Vallahi, bütün cihan bir yola girseler ve Ensar bir yola girse, ben Ensar'la birlikte olurum” (Taberi, 283-284)

diyerek Ensar'ın samimi Müslümanlıklarına vurgu yapan konuşması ile olay yatışmışsa da, Kureysli-Kureysli olmayan ayrımı yani “kabile”nin etkisi, Peygamberin vefatından sonra artarak devam etmiştir.

Bu arada, Peygamber, Arap kabileleri yanında Bizans (Kayser), İran (Kis-ra), Habeş krallıkları ile bölge valilerine İslam'a davet mektupları ve elçiler göndermiştir.¹⁴ Bizans İmparatoru Heraklius'a gönderdiği elçi, Suriye'de öldürülünce, Peygamber, İslam ordusunu Bizans ve müttefikleri ile savaşa gönderdi. Mute Savaşı'nda önemli üç komutan başta olmak üzere pek

14 Mektuplar için, bkz. Hamidullah, *El-Vesaiku's-Siyasiyye*.

çok şehit verildi. Daha sonra Peygamber, Bizans'la savaş için kendisinin son seferine çıktı. Bu Tebük seferi idi. İşte Tebük seferi, Huneyn'den sonra bir kısım Müslümanda beşeri zaafiyeti hepten açığa çıkardı. Müslümanlar arasında çeşitli gerekçelerle Tebük seferine çıkmak istemeyenlerin ve bu işi ağırdan alanların olması, “inanç” ve “samimiyet”le “mü'min” olanlarla “ganimet” ya da “kabile” etkisi ile yani iktisadi ve siyasi sebeplerle “Müslüman” olanlar arasındaki ayrımı ortaya çıkardı. Başka bir deyişle, “ganimet” ya da “kılıç” zoru ile Müslüman olanların, gerçek mü'mine dönüşmesinin kolay olmadığı ortaya çıktı. O dönemde kalplerine İslam'ın nüfuz etmediği bedevi Arap Müslümanlar, çeşitli gerekçelerle görünüşte İslam'ı seçen münafıklar ve “kabile” ya da “ganimet” dürtüsü ile hareket eden Müslümanlar, Muhammedî davetin ulaşmak istediği “samimi inanç toplumu” olma yolunda hep sorun çıkardı. Mekke'de ilk Müslüman olanlar (*Es-Sabiküne'l-Evvelin*) ile Medine'de Muhacir ve Ensar'dan oluşan samimi “inanç” toplumu ile fetih eylemleri sonucu, “ganimet” ve “siyasi” sebeplerle Müslüman olanlar arasındaki ayırım, Peygamberin Tebük seferinden dönerken bir defada inen Tevbe (Berea) suresinde net bir biçimde ortaya konmuştur. Cabiri'nin yerinde ifadesiyle, “*Tevbe suresi, davet devletindeki iç durum konusunda, güçlü ve sert bir eleştiri niteliğindedir*” (Cabiri, 2001:158).

Kılıç zoru ile Müslüman olanlar, İslam kalplerine yerleşmemiş bir kısım bedevi Müslümanlar, Medine'de münafık denilenler, Mekke'nin fethi günü Kureyş'ten “tuleka” (serbest bırakılanlar) denilenler (Ebu Süfyan gibi) ve Taif'teki Sakif gibi “kabile” üzerinden Müslüman olanlar, aslında “iktisadi” ve “siyasi” sebeplerle Müslüman olmuştu. Peygamberin hasta olduğu duyulur duyulmaz, Taif, Mekke ve Medine dışındaki pek çok Arap kabilesi dinden çıkmaya, kabileler içinde çıkan yalancı peygamberlere inanmaya ve Medine'nin otoritesine karşı başkaldırmaya başlamıştı. Bunun esas etkisi, Peygamberden sonra imam olan Ebu Bekir zamanında ortaya çıkacak olan “Riddet” (dinden çıkma) hadiselerinde görülecekti. Bu hadiselerin çoğu, dinden çıkmaktan ziyade, Peygamber'e verdikleri zekatı, Peygamberin ölümü ile birlikte yerine geçen lidere vermek istememekten kaynaklanıyordu. İslam öncesi geleneksel Arap kabileleri arasındaki savaşta, yenilen kabileler, yenen kabile önderine, bağlılığını bildiren ve “itavet” (mal/vergi) verirdi. Önder ölünce, “itavet” de verilmezdi. Peygamberin vefatı ile birlikte, Hicaz bölgesi dışındaki kabileler, “itavet”, yani İslam'dan sonraki ismiyle “zekat” vermemek istedi. İlk halife Ebu Bekir, bunları şiddetle bastırmış ve tüm kabilelere, Medine'nin siyasi otoritesini kabul ettirmişti.

Kabilelerin çoğu dinden dönmelerine rağmen, Muhammedî davetin azınlı iki düşmanı Kureyş ve Sakif kabileleri irtidat etmemişti. Bunun nedeni, Peygamber tebliğinin tüm safhasında kabilecilikle mücadele etmişse de, Cabiri'nin yerinde tespitiyle: *Muhammedî davetin "Kureyş devleti"nin oluştuğu yöne doğru gelişmeye başlamasıydı*" (Cabiri, 2001:167). Buna ilişkin Tayfur'un:

"...kabilevi akımın temsilcileri, iktidarı ele geçirince put düzenine geri dönmeyi talep etmedi...Çünkü kabilevi akımın temsilcileri siyasi otoritesini bu dinden aldığı kavramlarla kalıcı kılabiliyor, artık putlar adına değil ama Allah adına insanlara hükmedebiliyordu. Bu ise İslam'ın değiştirmek için geldiği şeyin bizatihi kendisiydi" (Tayfur, 2012:95)

biçimindeki tespiti, Peygamber sonrası kendisini artırarak gösterecek olan "kabile" eksenli siyasetin oluşumunu çok iyi özetlemektedir.

Muhammedî davetin özü, İslam öncesi "İslam'ın cahili" olan Arap toplumunu ayakta tutan ve ona temel karakterini veren özelliklere (şirk, sömürü düzeni ve kabilecilik gibi) karşı net bir karşı duruşa dayanıyordu. Bu açıdan Muhammedî davet, "devrimci" bir karakteriğe sahipti. Peygamber, vefatına yakın zamanda Mekke'ye giderek Hac farızasını yerine getirmiş ve büyük bir kalabalığa meşhur Veda Hutbesi'ni okumuştur (M. 632). *Kur'an*'ın küçük çapta özü olan Veda Hutbesi'nde¹⁵ Peygamber'in söyledikleri, tüm hayatı boyunca, İslam öncesi toplumun yapısına karşı kökten meydan okuduğu söyleminin bütün unsurlarının özeti gibiydi. Muhammedî davetin özünü veren Veda Hutbesi'ndeki hususlar, Tayfur'un dilinde çok güzel özetlenmiştir: Muhammedî davet:

"Tevhid ilkesiyle put düzenine, canların ve malların haram olduğunu, kan davalarının son bulduğunu söyleyerek kabilecilik ideolojisine ve basit kabile vicdanına, faize, malların gasp edilerek veya başka hileli yollarla el konulmasına karşı çıkararak adaletsiz ekonomik düzene, kadınların, kölelerin, Arap olmayanların (Mevali) haklarını savunarak ve üstünlüğün takva esası üzerinde sabitleyerek o günün eşitliksiz sosyal düzenine, kölelerin bile başa geçebileceğini söyleyerek, Kureyş'in veya aristokratların yönetim üzerindeki üstünlük hakkını savunan siyasi sisteme meydan okuyor ve 'cahili' toplumun temellerini sarsan devrimci bir duruş sergiliyordu". (Tayfur, 2012: 93)

Muhammedî davetle birlikte, İslam öncesi Arap toplumunun temel özelliklerine karşı duruş anlamında büyük bir kırılmalar yaşanmışsa da, bir çok hususta geleneksel Arap kültürünün kimi faydalı unsurlarını içine alan ve bunları İslamileştiren süreklilikler de var olmaya devam etmiştir. Kabileye

15 Veda Hutbesi'nin metni ve eklemeler için, bkz., Hamidullah, *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 379-390.

lider seçiminde uygulanan şura yöntemi ve uyuşmazlıklarda hakeme baş-
vurma gibi uygulamalar İslam öncesi Arap toplumunun siyasi yapısında
etkin yöntemler idi. Diğerleri ile birlikte Muhammedî davetin iki önemli
hedefi vardı. Birisi, şirkin ortadan kaldırılarak tek Allah inancının yerleştiril-
mesi, diğeri kabilecilik olgusuydu. Muhammedî davet, ilkinde açık bir ba-
şarı elde etmiş olmasına rağmen ikincisinde Peygamber hayattayken bile net
bir başarı elde edilememiş, hatta Medine Vesikası'nda gördüğümüz üzere,
Peygamber zaman zaman kabile olgusundan yararlanmak durumunda kal-
mıştır. Peygamber, kabileciliğe muhalefet etmiş, “inanç” üzerinden yeni bir
“ümme” (topluluk) ve siyasi toplum kurmak istemişse de, İslam'ın karşısın-
da kabilecilik bir engel olarak kalmaya devam etmiştir. Muhammedî davet,
geleneksel Arap düzeninin zihniyet ve toplum yapısına meydan okuyarak,
“inanca/akideye” dayalı bir siyasi toplumun oluşumuna zemin hazırlamıştı.
Risalet görevi ve ağırlığı yüzünden Peygamber döneminde etkisi daha az his-
sedilse de, siyasi toplumun savaş ve fetihlerle genişlemesine paralel olarak,
“akide”nin yanında İslam toplumunun siyasi akıl ve düşüncesini daha çok
“ganimet” ve “kabile” üzerinden yaşanan “iktidar” çatışmaları biçimlendir-
miştir. Bunun ilk örnekleri Peygamberden sonra, onun yerine kimin lider
olacağına ilişkin dört halifenin belirlenmesinde kendini göstermiştir.

İlk Dört Halife Dönemi “Siyasi Toplum”un Oluşumu¹⁶

Peygamberin vefatının hemen ardından Müslümanların karşılaştığı en
büyük kriz, O'nun din/siyasete¹⁷ ilişkin yerine getirdiği sorumluluğu kimin
yerine getireceği meselesi idi. Yani “Emr”lik/imamet/hilafet sorunu idi. Daha
Peygamber ölüm döşeğinde iken yerine kimi göstereceğine ilişkin başgösteren

16 Bu başlıkta, ilk dört halifenin belirlenmesi ve ortaya çıkan hadiselerle ilgili kaynakların genellikle itti-
fak ettikleri hususlar üzerinden, ayrıntıda girmeksizin, bir siyasi analiz yapılacağı için, her defasın-
da kaynaklara atıf yapılmayacak, yeri geldiğinde ilgili kaynak belirtilecektir. Ayrıca, pek çok kaynakta
zikredildiği için halifelerin belirlenmesi sürecine ilişkin olayların detaylarına girilmeyecektir. Çünkü,
amacımız, İslam siyasi akıl ve düşüncesinin oluşum köklerini anlamaya çalışmaktır.

17 Muhammedî davetin ve ilk dört halifenin “siyasi toplumu”nda din ve siyaset ayrımı yoktu. Risalet ve
emirliğin Peygamberin şahsında bütünleştiği “tenzil siyasi toplum” ve onun doğrudan bir uzantısı olan
ilk dört halifenin “siyasi toplumu”nda emirler aynı zamanda bilgin (ulema) ve yolunu şaşırın için doğru
yolu gösteren rehberdi. Başka bir deyişle siyaset, dinin bir uygulaması idi. Zamanla, yapılan büyük
fetihler ve Osman'ın katlinden sonra mü'minlerin emirinin kim olacağına dair tartışmalar neticesinde,
“tenzil”in “te'vil”ine dair “siyasi toplum”da ayrışma ve görüş ayrılıkları (fırkalar, fıkıh mezhepleri gibi)
doğmaya başladı. Siyasetin, “din”in içine gömülü olduğu dönemi olduğu dönemi bitiren ve “mülk”
yönelimli “siyaset” ile “akide” temelli “ulema”, yani din-siyaset ayrımını başlatan Muaviye ve son-
rasında gelen Emevi ve Abbasi hilafet saltanatı dönemleri idi.

çekişme,¹⁸ Peygamberin hastalığında Filistin için görevlendirdiği Usame b. Zeyd ordusuna katılım konusunda yaşanan sıkıntı ve Peygamberin defnedileceği yer konusunda Ensar ile Muhacir arasında yaşanan tartışma, Peygamberin “ardıl”ının (halefi) kim olacağına ilişkin Müslümanlar arasında büyük gerilimlerin yaşanacağına ilişkin işaretleri idi. Peygamber, bu konuda *Kur'an* eksensiz yaklaşımına bağlı kalmak ve “emr”liğin mülke dönüşmesini engellemek için kendi yerine ümmet için bir imam tayin etmekten özellikle kaçınmıştır. Peygamber vefat ettiğinde onun yerine ümmete kimin imamlık yapacağına ilişkin gerilimde, ortada bunu üstlenecek potansiyel dört grup vardı. Daha çok “kabile” temelli öbekteleşen bu hizipler, Evs ve Hazrec'ten oluşan Ensar grubu, İslam öncesi dönemde genelde yöneticilik yapmış Ümeyyeoğulları grubu (Ebu Süfyan ailesi), Peygamberin aşireti olan Haşimoğulları grubu ve Ebu Bekir, Ömer ve Ubeyde b. Cerrah'ın başını çektiği Kureys'in küçük kabilelerine mensup gruplardı. Bunlardan Ümeyye hizbi, İslam'a Mekke'nin fethi ile yeni girdiği için, kendilerinde bunu henüz hak göremiyordu. Ümeyye hizbi, kendilerinden olan Osman b. Affan'ın hilafetine kadar bu konuda hiçbir girişimde bulunmamıştır. Geriye, imamlık için potansiyel üç hizip kalıyordu. Ensar hizbi, sadece ilk halife Ebu Bekir'in halife seçilmesinden önce kendisini göstermişse de, halifenin Peygamber'in kabilesi Kureys'ten belirlenmesi geleneğinden (sünneti) sonra, Ebu Bekir'den sonra imamlık girişiminde bulunmamıştır.

Ebu Bekir Dönemi (M.632-634) “Siyasi Toplum”

Ayrıntıda çok küçük anlatım farklılıkları olmakla birlikte, Ebu Bekir'in halife seçilmesine ve sonrasında meydana gelen olaylara ilişkin kaynaklar¹⁹ şunları zikretmiştir: Peygamber vefat ettiği “anomi” ortamında, Haşimoğul-

18 Kaynaklarda “kırtas hadisesi” diye de bilinen tartışma, Peygamber ölüm döşeginde iken yanında yaşanırdı. Rivayete göre Peygamber, hastalığı şiddetlendiğinde, “*Bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazdırayım da benden sonra şaşkınlığa düşmeyiniz*” dedi. Orada bulunan Ömer b. el-Hattab, “*Peygamber'in ıstırabı arttı, bize Allah'ın kitabı yeter*” deyince gürültüler çoğaldı. Peygamber, “*Benim yanımdan kalkın gidin, yanımda çekişmeniz doğru değil*” dedi. Peygamberin amcası İbn Abbas, “*O ne büyük musibet ki, Peygamberin bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu*” dedi. Bkz., Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal*, Çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yay., 2011), s. 34. Kendisinden sonra halife tayin etmediği ve bu “iş”i ümmete bıraktığı kesin olarak bilinen Peygamberin bu konuşmasının doğru olup olmadığı tartışmalı olsa da, Peygamberin ölüm hastalığı günlerinde, hilafetin Peygamberin sülalesi Haşimoğullarında kalmasını arzulayan İbn Abbas'ın devamlı yeğeni Ali b. Ebu Talib'e Peygamber'den, bu “iş”in (kendisinden sonra kimin halife olacağı) kimde olacağını sormasını istemiştir. Ali'nin amcasına, “*Yemin olsun ki, bunu Resulullah'a sorar da bizi bundan alıkoyarsa, ondan sonra insanlar bunu bize vermez. Asla bunu sormayacağım*” diye karşılıklı bulunmuştur. Bkz., Hamidullah, *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 392.

19 Burada şu kaynakların anlatımları dikkate alınmıştır: *Tarih-i Taberi*, s. 332-338, Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal*, s.35-36, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. II, s. 1103-1114, Cabiri, s. 171-184, Dabaşı, s. 109-112, Tayfur, s. 111-113.

ları (Ali ve İbn Abbas) cenaze ve defin hazırlıkları yaparken, Ensar, Hazrec kabilesi reisi Sa'd b. Ubade'nin Sakife'sinde (çardağında) halifenin kim olacağını konuşmak ve halifeyi belirlemek için bir araya geldi. Evs ve Hazrec'ten oluşan Ensar, Peygamberi kabilesi dışladığında ona sahip çıktıkları gerekçesi ve bu yüzden imametini kendi hakları olduğu düşüncesiyle içlerinden birini halife ilan etmeye girişti. Hazrec'in reisi Sa'd, en güçlü halife adayı idi. Sa'd'ın seçileceği anlaşılınca, Evsliler, aralarında yıllardır yaşadıkları liderlik çatışması ve kabilevi etkiyle, durumu Ebu Bekir ve Ömer'e haber verdi. Bu arada Evs'ten biri, halifenin Hazrec'ten seçilmesini engellemek için, hilafetin, peygamberlik görevi kimler arasından gelmişse ancak o kabileye ait olacağını zikretmiştir. Hazrec'ten Sa'd'ın kabile şefi olmak isteyen yeğeni Beşir ibn Sad da, Evs'e destek verdi. Evs ve Hazrec arasında tartışma sürerken Ebu Bekir, Ömer ve Ubeyde b. Cerrah, Sakife'ye geldi. Ensar'dan (Hazrecli) birisi, Peygamber ve Muhacir'lerin en zor zamanında destek olup sığınakları olduğunu, mallarını onlarla paylaştığını ve bu anlamda Allah'ın yardımcılarını (Ensar) olarak *Kur'an*'da isimlerinin zikredildiğini (ayetler okur) gerekçe göstererek, bu "iş"in kendilerine ait olduğu iddiasında bulundu. Bunun üzerine söz alan Ebu Bekir, Ensar'ı övdükten sonra, *Kur'an*'da Allah'ın Muhacir'i övdüğüne ilişkin ayetleri okuduktan sonra, ilk dört halife ve sonrası Müslüman "siyasi toplum"un oluşum ve çatışmasında başat olacak ve hep referans gösterilecek "kabilevi" etkiyi açığa çıkaracak şu sözleri söylemiştir:

"...bu Emr işini Araplar, ancak kendi aralarında en 'ünlü' ve 'şerefli' kabile olarak telakki ettikleri Kureyşliler için kabul edeceklerdir...Bu durumda ben sizin için Ömer ve Ebu Ubeyde'nin ikisinden birini seçtim. Onlardan hangisini isterseniz, birine biat ediniz" (Hamidullah, 1990: 1108).

Ardından, Evs'ten biri, Peygamberin hastalığında Ebu Bekir'i namaz imamı yaptığını ileri sürerek, Ebu Bekir'in böyle yaparak Peygambere itaatsizlik yaptığını söyledi. Bu arada Hazrec'ten birisi, ortamı bulmak adına, bir Kureyş'ten bir Ensar'dan Emir tayin edelim deyince, Ömer, "İki kılıç, bir kında durmaz" diyerek buna karşı çıktı. Ayrıca Evs'ten biri, Peygamberden, "*idareciler Kureyş'tendir*" sözünü duyduğunu iddia edince, ortam hepten Kureyş kabilesi ve Ebu Bekir grubunun lehine gelişti. Ebu Bekir, ben Emr için namzet olamam²⁰ deyip tekrar Ömer ve Ebu Ubeyde'yi teklif etmişse de, ilkin Beşir'in ardından Ömer ve Ebu Ubeyde, Ebu Bekir'in elini sıkarak

20 Ebu Bekir'in bu tavrında, Tayfur'un "*Arap tevazusu*" şeklinde ifade ettiği, Arap geleneğinde, liderlik ve mülke istekli görünmenin ve buna talip olmanın hoş karşılanmadığı ve bunun bir çeşit alçaklık olarak görüldüğü husus etkili olmuş mudur, bilinmez ama Osman'ın katlinden hemen sonra Ali de imamlığı hemen kabul etmemiştir. Bkz. Tayfur, s. 191. Ömer'in de aynı şekilde davrandığı düşünüldüğünde, geleneksel Arap kültürünün İslam'dan sonra bile etkisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

ona biat ettiklerini açıklayınca, Hazrec reisi Sa'd hariç oradakilerin hepsi Ebu Bekir'e biat etti. Bunun üzerine mescide geçildi ve Ebu Bekir ümmetten biat aldı. Ebu Bekir' biat etmeyen Hazrec reisi Sa'd, kendi hâline bırakılmıştı. İkinci halife Ömer'e de biat etmeyen Sa'd, Suriye'de ölmüştür.

Daha önemlisi, Ebu Bekir'e, Ali ve yanındaki bir grup Haşimî ile sahabenin “zayıflar”ı (Ammar, Ebu Zer, Mikdad, Selman gibi Suffe ehli) biattan kaçındı. Zayıflar ve Haşimilerin çoğunluğu özellikle Ömer'in baskısı ile biat etmek durumunda kaldı. Ali ve İbn Abbas bir oldu bitti ile Ebu Bekir'in halife seçildiğini ve Peygamberin ehl-i beyti (ailesinden) olmasından dolayı bu “iş”e Ali'nin daha layık olduğunu düşünerek, bir süre Ebu Bekir'e biat etmedi. Ebu Bekir, Ali'yi biat etmesi için yanına getirtti. Ebu Bekir, niyetinin halife olmak olmadığını, kendisi ile istişare edemediğini ve bir oldu bitti karşısında bırakıldığını söyleyerek memnuniyetsizliğini dile getirdi. Fitne çıkmasını diye biat etmesini istediye de Ali biat etmedi. Ömer, biat etmesi için ısrar ve baskısını sürdürünce Ali, Ebu Bekir'e, Ensar'a karşı kullandığı gerekçeyi hatırlattı. Ensar'a karşı Peygambere yakınlığını ileri sürerek emirliği ve biatı aldığını hatırlatarak, bu gerekçeyle kendisinin Haşimî ve Peygamberin akrabası olduğu için imamlığa daha layık olduğunu söyledi. Ömer, biat etmediğin sürece bırakılmayacağını demişse de, Ebu Bekir, Ali'yi biat konusunda zorlamayacağını bildirdi. Ali'nin eşi Fatıma (Peygamberin kızı), Ebu Bekir'den Peygambere ait olan Fedek arazilerini istediye de, Ebu Bekir, “Resuller miras bırakmazlar” hadisine dayanarak arazileri vermedi (Şehristani, 2011:36). Tayfur'un da yerinde tespitiyle (Tayfur, 2012:163). bu hadis, *Kur'an*'la çelişmekteydi. Çünkü, Süleyman peygamber, babası Davud peygamberin tüm mülkünü miras olarak almıştı. Ömer, arazileri verilmemesinden dolayı Ebu Bekir'e muhalefet ettiyse de, onu ikna edememiştir. Kendisi halife olduğunda, arazileri Fatıma'nın mirasçılara iade etmiştir. Halifelik işinde kabilevi etkinin ne kadar başat rol oynadığı Ebu Süfyan'ın tavrından daha net anlaşılmaktaydı. Ümeyyeoğulları, halifelik Kureys'in en zayıf boyuna kalmasından rahatsız olmuştur. O dönemde, kendileri İslam'a yeni girdikleri ve halifelik iddia edecek hakkı kendilerinde görmediklerinden, Ensar ya da Kureys'in zayıf boyundansa, halifelik Kureys'in güçlü boyu ve kendilerinin akrabası olan Haşimiler ve Ali'de olmasını arzu etmiştir. Ebu Süfyan, bu niyetle Ali'ye biat etmek istemiş ve isterse gücüyle bu işe el koyacağını belirtmişse de, Ali, Ebu Süfyan'ın bu hareketi ile fitneyi hedeflediğini zikrederek bunu reddetmiştir. Ebu Bekir, Ebu Süfyan'ın bu gibi sözlerini duyunca, Ebu Süfyan'ın oğlu Yezid'i Şam sınırının beyliğine atamıştır. Bununla kendisine yönelebilecek muhalefeti önlemeye

çalışmıştır. Daha sonra Ali, eşi Fatıma'nın ölümünü müteakip (kaynaklara göre Peygamberin vefatından üç, beş ya da altı ay sonra), biat etmiştir. Kimi kaynaklar, Ali'nin biatını geciktirmesinde “kadın” faktörünün etkili olduğunu dile getirmiştir. Çünkü Fatıma ile Peygamberin eşi Aişe arasında geçmişten gelen kimi anlaşmazlıklar vardı. Bu yüzden, Fatıma, Ali'nin Aişe'nin babası olan Ebu Bekir'e biat etmesine razı olmamıştır.

İlk halife/imamın seçimine ilişkin biraz ayrıntılı bilgi vermemizin nedeni, Peygamberin hemen ardından gerçekleşen halife seçiminde bile, “akide”nin yanında, belki de ondan daha güçlü bir biçimde “kabile”nin ne kadar büyük rol oynadığını açığa çıkarmaktır. Ondaki sonraki ilk üç halife seçiminde etkili olan ve özellikle Emevi ve Abbasi'lerde Müslüman “siyasi toplum”un oluşumunda hâkim siyasi kod hâline gelen “kabile”, aslında Peygamber sonrası iktidar çatışmalarının onunla açığa çıktığı önemli belirleyicilerden birisi olmuştur. Bunları söylerken, ilk dört halifenin seçiminde, elbette dindarlık ölçütü (takva), ehliyet, liyakat, cesaret ve Allah'a ve Peygambere yakınlık gibi “akide” ve “liderliğe” özgü hususları göz ardı etmiyoruz. Ancak, bütün bunların yanında, “iktidar” istenci ile bağlantılı “kabile”nin temel belirleyicilerden birisi olduğunu izah etmeye çalışıyoruz. Ensar ve Muhacir'lerin çoğunluğu, yalnızca İslam'daki konumu ve tecrübesi dolayısıyla değil, kabile gerçeklerinin etkisiyle de Ebu Bekir'e biat etmiştir. Çünkü, İslam'a hizmet bakımından güçlü kabilelerin (Ensar ve Muhacir) denk olduğu bir sırada, işi tek başına yürütmesinden ve başkalarıyla çekişmeye girmesinden korkulmayan zayıf bir kabileden (Kureyş-Teym) halife seçilmiştir. Bu arada tüm bu süreçte, Kureyş'in küçük kabilelerine mensup Ebu Bekir, Ömer ve Ubeyde'nin birlikte hareket ettikleri hem Ebu Bekir'in Sakife'de Ubeyde'ye biat ediniz demesinden hem Ömer'in ölümünden önce halifenin seçimini şura ile yapmak isteğine karşı çıkanların, “*bu iş vakit kaybettirir, sen oğlunu halife eyle*” demeleri karşısında, “*kimi yerime bırakayım. Eğer Ebu Ubeyde sağ olsaydı. Onu halife edin derdim*” diye konuşmasından anlaşılmaktadır. Bu da daha Ebu Bekir'in halife seçiminde bile “kabile”nin önemli rolü olduğunu göstermektedir.

Ebu Bekir halife olur olmaz Müslümanların karşı karşıya kaldığı en büyük sorun, Mekke, Medine ve Taif dışındaki pek çok Arap kabilesinin (daha çok güney Arabistan bölgesi) “riddet/irtidat” (dinden çıkma) ve Medine'nin otoritesine başkaldırı hareketidir. Peygambere verdikleri zekatı (“itavet”), Ebu Bekir'e vermek istemeyen ve daha Peygamber zamanında ortaya çıkmaya başlayan çok sayıda sahte peygambere uyarak dinden irtidat eden pek

çok Arap kabilesinin Medine otoritesine isyanı, Ebu Bekir'in kararlı, sert tutumuyla kan ve kılıçla bastırılmıştır. Riddet hareketi iki türlüdür. İlki, zekat vermeyi reddedenler, ikincisi dinden irtidat edenler. Ebu Bekir her iki hareketi de dinden irtidat olarak saymış ve “Allah'a yemin olsun ki, Resulullah'a verdikleri devenin dizinin (oğlağın) bağına da, eksik verseler onlarla bundan ötürü cenk ederim” (Taberi, 350; Şchristani, 2011:36) diyerek, zekat vermeyen ve irtidat eden tüm kabilelere savaş açmıştır. Aslında irtidat ettiği söylenen pek çok kabile, İslam'a girmemişti ki, dinden dönmüş olsun. Yukarıda izah edildiği gibi, özellikle Mekke'nin fethi ile Kureyş'in beli kırıldıktan sonra siyasi ve iktisadi sebeplerle İslam'a girmiş pek çok Arap kabilesinin belirli boyları, Peygamberin otoritesine bağlılıklarını bildirmiş ve zekat vermeye başlamıştı. Eski bir Arap geleneğine göre, savaşta yenilen kabile, yenen kabilenin reisine, reis hayatta olduğu sürece “itavet” denilen bir vergi verirdi. Daha Peygamberin ölüm haberi gelmeden, Arap kabileleri verdikleri zekatı vermekten kaçınmış ve belirli bölgelerde ortaya çıkan sahte peygamberlere uyarak, “Kureyş”in hâkimiyetine başkaldırmıştı. Onlar, Peygamber Kureyşli olduğu için değil, bir peygamber olduğu için boyun eğmiş ve gönül rızası ile zekatlarını vermişti. Onların gözünde Peygamberin özel bir konumu vardı. Verdikleri zekat yoluyla Peygamber ile şahsi bir bağ kurmuş oluyordular. Peygamber öldüğüne göre, verdikleri zekatı vermelerinin hiçbir anlamı olmadığını düşünen Arap kabileleri, aslında Kureyş'in hâkimiyetine karşı çıkıyordu. Aslında Arap kabileleri, Kureyş'e boğun eğmemek için zekat vermeyi reddetmekteydi. Onlara göre, İslam öncesi dönemde bölgeye hâkim olan Kureyş, Peygamberden sonra İslam'ın gücünü de alarak hâkimiyetlerini hepten perçinlemiş oluyordu. Dinden aldığı kavramlarla siyasi otoritesini yeniden kuran Kureyş'in ve onun müttefiki olan kabilelerin hiçbir kolunun “riddet” hareketine katılmaması, irtidat ve zekat vermeme hadiselerinin kabile asabiyetinden kaynaklandığını gösteriyordu. Peygamberin mirasını arkasına alan Kureyş, tüm Arapların hâkimi oluyordu.

Riddet hadiselerini şiddet ve kanla bastıran Ebu Bekir, tüm Arabistan yarımadasında hâkimiyet kurmuştu. Kabilevi bölünme ve çatışmadan dolayı bir türlü siyasi birlik kuramamış Arapların gözünde bu çok önemliydi. Bunun ne kadar önemli olduğu, Ebu Bekir zamanında başlayıp Ömer ve Osman'ın halifelik dönemlerinde hızla artan fetihlerde kendini gösterecekti. Ebu Bekir zamanında tüm Arabistan yarımadasında hâkim olan Müslümanlar, Bizans ve Sasanî'lerin hâkim olduğu bölgelerde fetih hareketine başlamıştı. Onun zamanında Yemen, Yemame, Hire, Irak ve Suriye topraklarının büyük çoğunluğu fethedilmişti. Ebu Bekir'in Riddet hareketlerini

bastırdıktan hemen sonra başlattığı fetihler, Ömer zamanında tam bir fetih hareketine dönüşmüş, İran, Irak, Suriye, Mısır, Filistin ve Kudüs gibi pek çok bölge tamamen fethedilmişti.

Tayfur'un "*Arap siyasi ideali*"²¹ dediği itki ile yüzyıllardır Bizans, Sasani ve Habeşistan tarafından kuşatılmış duygusu yaşayan, kendi aralarında yaşadıkları kabile çatışmaları/bölünmeleri yüzünden yüzyıllardır siyasi birlik kuramamış, otlak, ticaret ve kendi aralarında küçük gazvelerden (savaş) elde edilenler dışında ganimet ve zenginliklere sahip olamayan Araplar, tüm kabileler üzerinde egemenlik kuran Müslüman Kureys'in önderliğinde, dönemin büyük güçleri gibi bir devlet olmak, Bizans ve Sasani'lerin kontrolündeki bölge ve toprakların ganimet ve zenginliklerine sahip olmak güdüsüyle durmak bilmeyen fetih hareketine girişmiştir. Elbette fetih hareketinin amacı sadece bunlar değildi. Fetihlerin amaçlarından bazıları, ilay-ı kelimetullah (Allah'ın dinini yaymak) ve İslam'a davet ve şehit olmak arzusu olsa da, bu duygularla fetihlere katılanların sayısı azdı. Bunların yanında fetihler, en başta Arap siyasi ideali ve bereketli hilalin zenginliklerine sahip olmanın bir aracıydı. İslam bu fetihlerde birleştirici bir rol üstlenmiştir. Ölümü yüzünden Ebu Bekir'in halifeliği kısa sürdüğü için özellikle Ömer ve Osman'ın halifeliklerinin ilk dönemiyle birlikte artarak devam eden fetihlerde, irtidat edip silah gücüyle Müslüman olmuş, İslam henüz kalplerine yerleşmemiş Müslüman Arapların çoğunluğu, "ganimet" için savaşıyordu. Ayrıca savaşlarda şehit olmak ya da "ganimet"e konmak gibi iki "güzel" sonuçtan birini kazanma güdüsü fetihlerin en önemli itici gücüydü.

Ebu Bekir, iki buçuk yıla yakın halifelik yaptıktan sonra vefat etti (M.634). Ebu Bekir döneminde sınırlı kalsa da, fetihlerle birlikte Müslüman "siyasi toplum"un "akide"den daha fazla "kabile" ve "ganimet" etrafında şekillenmeye başlamıştı. Ebu Bekir, kendi kabilesi ve akrabasından kişilere valilik, vergi tahsildarlığı, komutanlık gibi askeri, idari ve mali görevler vermemeye özellikle dikkat ediyor ve kabileler arasında bir tür denge politikası güdüyordu. Bununla birlikte, bu görevlerin çoğunluğu Ümeyyeoğulları ve onların müttefikleri olan Kureys boylarına verilmiştir. Özellikle zekat vermeyen ve irtidat edenleri dize getiren genellikle Ümeyyeoğulları ve onların müttefik kabilelerine mensup olanlar önemli kamu görevlerine getirilmiştir. Daha önce Bizans sınırı Şam beyliğini Ebu Süfyan'ın oğlu Yezid'e verdiği gibi pek

21 Bu konuda iyi bir analiz için, bkz., Hamdi Tayfur, *Cemaat Diktatörlerinin Psikanalizi* (İstanbul: Mana Yay., 2012), s. 122-131.

çok idari ve askerî görev, özellikle Ümeyyeoğulları ve onların müttefiklerinin eline geçmeye başlamıştır.

Bu durum, Ebu Bekir zamanında sınırlı olsa da, Ömer zamanında hep-ten artmıştır. Aslında Peygamber'in bizatihi kendisi, Mekke fethedildikten sonra ele geçirilen kabile ve bölgelere başta emirlik (imretlik) olmak üzere amillerin (vergi tahsildarı) bir kısmını Ümeyyeoğullarına tevdi etmiştir. Peygamber, kendi sülalesi olan Haşimileri önemli görevlere getirmemeye özellikle dikkat etmiştir. Bunun nedeni, Peygamberin davetini her türlü dünyevi menfaatten uzak tutma konusunda hassas olması idi. Başka deyişle Peygamber, risaletin kendine ve akrabalarının bir rant sağlamasına şiddetle karşı çıkmıştı. Ebu Bekir ve Ömer de Peygamber geleneğini (sünneti) sürdürerek, özellikle Haşimileri kamu görevlerinden uzak tutmaya gayret etmiştir. Ebu Bekir ve Ömer'in hilafeti zamanında Haşimilerden hiçbir vali atanmamıştır. Böylesi bir tutumda, sünneti takip etmenin yanında, başkaca bir nedenin olması muhtemeldi. Şöyle ki, önemli görevlerin Peygamber sülalesine verilmesiyle birlikte, Haşimilerin yönetiminde "mülk" iddiaları haklılık kazanabilirdi. Ne yazık ki, iktidar çatışmasında Peygambere yakınlığı dile getiren ya da onun sözlerini dayanak yapan (ilerde siyasi çıkarla uydurulan hadisler de olduğu gibi) bu türden sembolik olaylar hep kullanılmıştır.

Ebu Bekir dönemine ilişkin önemli bir husus da, fetihlerden elde edilen haraç, cizye gibi "ganimet"ler ve ele geçen arazilerin gelirleri Ebu Bekir tarafından fethedilenler arasında eşit bir biçimde dağıtılıyordu. Bu konuda Peygamberin sünnetini (uygulamasını) sürdüren Ebu Bekir, ganimetlerin merkezde biriktirmeden, savaşa katılanlar ve katılmayan yoksul, yetim ve yolda kalmışlar arasında dağıtıyordu. Ömer zamanında göreceğimiz gibi "ganimet" ve "zenginliklerin" dağıtım sisteminde yapılan değişiklik, özellikle Osman döneminde eyaletlerin isyanında en büyük role sahip olacaktı.

Ömer Dönemi (M.634-644) "Siyasi Toplum"

Ebu Bekir, hastalığı ağırlaşınca, Müslüman ümmet içinde ileri gelenler (Osman b. Affan, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Esid b. Hadir, Said b. Zeyd gibi) ile istişare ederek Ömer'i kendi yerine tayin etmiştir. Muhtemeldir ki, kendisinin halife seçiminde yaşanan gerilimden dolayı Ebu Bekir'in danıştıkları içinde Ali yoktu. Kaynaklar, Ali sanki yokmuş gibi bu durumdan hiç bahsetmemektedir. Ömer'in halifelğe tayini âdeta muhalefetsiz gerçekleşmiştir. İslam öncesi Arap toplumunda kabile reisliğinin mirasla geçmediğini, kabile içinde üstün özellikleri (tecrübe, yaş, liderlik

kapasitesi gibi) ile öne çıkan kişinin, kabile şurasının kararıyla reis olduğunu belirtmiştik. Bu bakımdan, Ebu Bekir'in halifelige tayin işi, tek başına kendisinin tasarrufu olsa da, bunu sahabenin ileri gelenlerine danışarak yapmıştır. Zaten liderlik özellikleri ile öne çıkmış potansiyel halife adaylarından biri olan Ömer'i halife tayin etmiştir. Tabii bir de, Ömer'in tayininde Sakife toplantısı öncesi ve sonrasında Ebu Bekir ve Ömer'in genelde birlikte hareket etmesinin rolü büyüktü. Bir de Ömer, daima Ebu Bekir'in en büyük destekçisi idi.

Bunlara ilaveten, Ömer'in tayininde önceki şartlardan farklı bir siyasi ortam vardı. İrtidat hareketlerinin güçlkle bastırıldığı, devletin yeniden kurulduğu, Bizans ve Sasani topraklarına yönelen kapsamlı bir fetih hareketine başlandığı sırada, sert ve tavizsiz tedbirler uygulamaktan çekinmeyen Ömer'inhalife tayin edilmesi, "Arap siyasi ideali", "ganimet" tutkusu ve "ilay-i kelimetullah" duygusu içinde olan Müslümanlarda yaratacağı etki düşünüldüğünde, ümmetin muhalefeti ile karşılaşmamıştır. Bununla birlikte Ömer'in halife tayinine muhalefet eden bir kısım sahabe de vardı. Hatta Abdurrahman b. Avf gibi istişare edilenler içinde, Ömer'in gönlü dar ve sözü sert diye tayinine soğuk bakanlar dahi vardı. Onların muhalefet gerekçesi, Ömer'in mizaç ve karakterine ilişkin duyulan kaygı idi. Peygamber ve Ebu Bekir zamanında yönetimde sert tedbirler uygulamaktan yana olan Ömer'in, iktidarı tamamen tekeline aldığı anda aşırı otoriter bir yönetim tarzı göstermesinden endişe ediliyordu. Böyle bir endişenin arka planında, "ılımlı" Ebu Bekir'e oranla yönetimindeki haksızlık ve usülsüzlüklere göz açtırmayacağı bilinen Ömer'in, "çıkar" elde etmeyi zorlaştırma etkisini de yabana atmamak gerekir. Ebu Bekir bu itirazları dikkate almamış ve Osman'a yazdırdığı ahitname ile Ömer'i halife tayin etmiştir. Ahitname'de şunlar yazılıydı:

"Ömer'i sizin üzerinize halife dikiyorum. Eğer adalet ederse, zannım ve ümidim adaletle hükmedeceği yönündedir. Eğer zulümde bulunursa ben gaybı bilemem. Benim kastım hayırdır. Zulmedenler yakinen bilmelilerdir ki, ne yere varırlar" (Taberi, 408).

Ömer'in imamlığına cılız muhalefet, Ümeyyeoğullarının hâkim olduğu Şam'dan gelmiştir. Ömer'in halife tayinine sıcak bakmayan ve bu amaçla Medine'ye bir elçi de gönderen Şam, Medine'deki ittifak karşısında aniden bağlılığını bildirmiştir. Ümeyyeoğullarının Ebu Bekir'e itirazlarında olduğu gibi başlangıçta Ömer'e de itiraz etmesinin nedeni, Ömer'in de Kureyş'in küçük ve zayıf kabilesinden olmasıydı. Ümeyyeoğulları, kendilerinden birisi olmazsa bari akrabalarından birisinin halife olmasını arzu etse de, Ömer'in güçlü liderliğini kabul etmek durumunda kalmıştır.

Ömer'in hilafeti döneminde ciddiye alınacak hiçbir muhalefet hareketinin çıkmamasının çeşitli nedenleri vardı. Bir kere, tüm Arap kabileleri Kureyş'in hâkimiyetinde tüm enerjilerini fetih hareketine vermişti. Fetihlerin çok hızla yayılması ve artmasıyla birlikte gelen ganimetlerin bolluğu sayesinde oluşan zenginlik, Arap kabilelerinin muhalefet etmelerini gerektirecek ekonomik sebepleri ortadan kaldırıyordu. İkincisi, Ömer'in oldukça sert tedbirlerle uyguladığı adalet anlayışı, atadığı valilere ilişkin gelen şikayetleri dikkate alıp gerektiğinde valileri cezalandırması ve hemen görevden alması gibi yönetim anlayışı da Ömer'e muhalefet etmeyi zorlaştırıyordu. Üçüncüsü, Ömer de aynen Ebu Bekir gibi kabileler arası denge politikası güdüyor ve önemli görevlere kendi kabilesi ve akrabalarını getirmiyordu. Kendisinden sonra oğlu Abdullah'ı halife adayı dahi göstermemesi bu nedenledir. Dördüncüsü, Peygamber ve Ebu Bekir'in sünnetini (uygulaması) devam ettiren Ömer de, Haşimoğullarına valilik ve komutanlık gibi tüm kamu görevlerinden uzak tutmuştur. Yine Ömer de, Haşimilerin hilafette hak sahibi olduklarını iddia edecekleri ve verilecek görevlerle yönetimde "mülk"e sahiplenecekleri hesabıyla, Peygamberin ehl-i beytine kamu görevi vermemiştir. Hatta öyle ki, Ömer, Haşimî ailesi ve onlara yakın Muhacir ve Ensar'ın Medine dışına çıkmasına izin vermemiştir.

Ebu Bekir gibi Ömer de, vali ve komutanları farklı kabileler arasından seçerek, idareden yoksun kabilelerin muhalefetini ortadan kaldıracak bir tür denge politikası gütsede, nihayetinde denge Kureyş içi bir denge idi. Zaten fetihlerin hız kazanması ile birlikte "siyasi toplum" tamamen Kureyş'in devleti hâline gelmişti. Ensar, Haşimî ve onların müttefikleri devreden çıkınca devlet, tartışmasız Kureyş devleti olmuştu. Ebu Bekir ve Ömer'in Kureyş içi denge politikasından en çok nasiplenenler ise Ümeyyeoğulları idi. Şam valisi Yezid'in ölmesi üzerine Ömer, Ebu Süfyan'ın dirayetli, kudretli, hırslı ve babasından "ince siyaset"i iyi öğrenen diğer oğlu Muaviye'yi Şam'a vali atamıştı (M.640). İslam öncesi dönemden beri Ümeyyeoğullarının Şam'la bağlantısı güçlü idi. Bizans sınırındaki Suriye ve Şam'ın bereketli toprakları, ganimet ve zenginlikleri ve Muaviye ile birlikte tamamen Ümeyyeoğullarının eline geçmesi ve uzun yılların yayılan yönetim tecrübesi, ilerde Muaviye-Ali (Ümeyye-Haşimi) çatışmasında, Muaviye lehine işleyecekti. Uzun yıllar, yönetim tecrübesi ve zenginlikten yoksun bırakılan ve Medine'ye hapsedilen Haşimî ve Ali'nin, Muaviye'yi alt etmesi zor olacaktı. Bir de buna, fetihlerle birlikte, fethedilen toprakların zenginliklerine konan Müslümanların, ganimetlerle değişen sosyolojisi de eklendiğinde, halife olduğunda Ali'nin uygulayacağı pür İslam eksenli adalet politikası, aleyhine işleyecekti.

Öte yandan Ömer zamanında uygulanmaya başlanan ganimetlerin dağıtım sistemindeki değişiklik yapılması, fethedilen arazilerin İslam’i ölçüte göre beşte biri dışındaki kısmının savaşılanlara verilmesi yerine, tümünün devlet hazinesine (Beytülmal) aktarılması ve fetihlerin getirdiği zenginlikle Müslüman toplumunda ortaya çıkan sınıfsal ve sosyolojik farklılaşma esas etkisini üçüncü halife Osman döneminde gösterecek ve Osman’ın nezdinde Ümeyyeoğullarının devleti hâline gelen “siyasi toplum”a karşı, Mısır, Kufe, Basra başta olmak üzere Şam dışındaki eyaletlerde Osman’ın hilafetine karşı başkaldırı ve isyan hareketleri başlayacaktı.

Müslümanların cihat eden bir topluluk olmasını isteyen Ömer zamanında Müslümanlar fethettikleri yerlere yerleşmeye, ganimet ve arazilerin zenginliklerinden İslami usule göre (beşte biri haricindeki kısmın savaşılanlara dağıtılması) yararlanmaya başladı. Geniş toprakların savaşılanlara dağıtılması ve yerleşenlerin çiftçiye dönüşmesinin fetihlerin durduracak bir etki yaratacağını fark eden Ömer, arazileri, savaşılanlar arasında dağıtmak yerine, tümünün Beytülmal’e ait olduğunu ilan etti. Bunu, ganimetlerin dağıtılmasına ilişkin açık *Kur’an* ayetine ve kendisine yapılan itirazlara rağmen yaptı. İkinci olarak Ömer, “ganimet” ve diğer zenginliklerin dağıtım sisteminde değişiklik yapmıştı. Peygamber ve Ebu Bekir, “ganimet” ve “fey”leri, *Kur’an*’daki ölçüye uygun bir biçimde savaşılanlar arasında eşit dağıtıyordu. Ömer, bu sünneti uygulamayı kaldırdı. Onun zamanında, fethedilen bölgelerden büyük miktarda ganimetler Medine’ye akmaya başladı. Daha önce gelen ganimet anında dağıtılırdı. Çok miktarda ganimet gelince bunların muhafaza edilmesi ve düzenli ödemeler hâlinde dağıtılması gerekiyordu. Beytülmal (devlet hazinesi) bir kurum olma niteliğini Ömer döneminde kazandı. “Divan”ı (Beytülmal’de toplanan ganimetin düzenli dağıtımı için tutulan kayıt) ilk defa Ömer kurdu. Aslında İran’ın fethedilmesi ile birlikte “divan” sistemi oradan alındı. Artık ganimetler, “ata” (maaş) sistemine göre yapılıyordu. Ömer, ganimet ve maaşların dağıtımına ilişkin iki ölçüt getirdi. Birincisi Peygambere yakınlık, ikincisi Müslüman oluştaki öncelik ve savaşılanlara katılmaya dair ölçüttü. Peygambere yakınlığına göre “kabile” listeleri hazırlandı. Peygamberin kabilesi olan Kureyş’ten (Haşimi, Ümeyye gibi) başlamak üzere Ensar ve diğer kabileler, yakınlık derecesine göre maaşa bağlandı. Diğer bir ifadeyle artık “ganimet”, “kabile” ve “akide” temelinde dağıtılmaya başlandı. Bu da esas etkisini Osman döneminde gösterecek ve “kabile” ve “ganimet”, “akide”nin yerine geçerek “iktidar” çatışmalarını körükleyecekti.

Ömer'in ganimetlerin dağıtım sisteminde yaptığı değişiklikler, kendisi ve Osman'ın halifeliği döneminin başlarında, fetihler durmaksızın devam ettiği için savaşılanların ganimetlerinde hissedilir bir azalma yaratmamıştı. Ancak, Osman döneminin ileriki yıllarında fetihler yavaşlamaya başlayınca, eyaletlerde savaşa katılanlar, fetihlerin getirdiği ganimetle yeni yaşam şartlarındaki ihtiyaçları karşılamaya yetmeyen gelirlerinde büyük düşüşler olduğunu fark etti. Çünkü artık Peygamber zamanında olduğu gibi, pek çok kişi müteva-zi yaşamı bırakmış, fetihlerin getirdiği zenginlikle refah seviyesi yüksek bir hayat yaşamaya başlamıştı. Savaşa katılmadığı ve Medine'de oturduğu hâlde, Ömer'in ganimet dağıtım sisteminde yaptığı değişiklik yüzünden, ganimetlerin, maaşla piramidin tepesinde yer alan Kureyş'in ileri gelenlerine, valilere aktığını ve servetin tekelleştiğini gören mücahitler, bundan oldukça rahatsız olmaya başlamıştı. Buna ek olarak, eyaletlerin kasalarında biriken gelirin, Medine'ye aktarılmasına engel olmak ve bunun kendilerine dağıtılmasını isteyen Kureyş dışı Arap kabileleri, Osman'a itirazlarını yükseltmeye başlamıştı. Savaşta kazanılan ganimetlerin, İslami ölçüye göre askerler arasında dağıtılması kuralında olduğu gibi, arazilerin gelirlerinin de savaşılanlara verilmesi talep edilmeye başlandı. Ömer ve Osman döneminde, Medine'de çoğu Kureyşli, büyük servete hükmeden bir zenginler sınıfı ortaya çıktı. Ömer'in "ata" (maaş) sistemi sayesinde diğer Araplara ve savaşılanlara göre oldukça yüksek maaşlar alan bu sınıfın mensupları, çoğunlukla fetihlere katılmıyordu. Ayrıca yaptıkları ticaretle de iyice zenginleşen bu sınıfın elinde "servet", tekelleşmişti. Kureyş'in en ileri gelenlerinden olan Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebi Vakkas, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyir b. Avvam gibi sahabeler, bu sınıfın en başında geliyordu.

Ömer'in ganimet ve "ata" dağıtım sisteminde yaptığı değişiklik, kendi döneminde bir muhalefete neden olmadı. Çünkü Ömer'in bizatihi kendisi, aşırı zenginleşmenin getirdiği şaşalı yaşama izin vermiyordu. Bunlara şiddetle karşıydı. Aşırı zenginleşmeyi önlemek için valilerin servetlerinin önemli bir kısmını beytülmale aktarıyordu. Ömer döneminde, valilerin haksız uygulamaları ve dinden uzaklaşan yaşamlarına bizzat Ömer müdahale ediyordu.

Osman Dönemi (M.644-656) "Siyasi Toplum"

İran, Suriye, Mısır, Filistin, Kudüs gibi pek çok bölgeyi fetheden Ömer, Mugire b. Şube'nin İranlı kölesi Ebu Lü'lü'nün (Feyruz) hançer darbesi

ile yaralanmıştı.²² Ömer, ölüm döşeğinde iken, kendisinden sonraki halifeyi aralarından seçmek için sahabenin ileri gelenlerinden bir “şura” kurdu. Üçüncü halifenin seçiminde şuraya başvurulması, İslami bir yöntem olduğu kadar, İslam öncesi dönemde kabile reislerinin şurada belirlenmesi geleneğinin bir devamıydı. Şurada, hepsi Kureyş’in boylarından 6 önemli sahabe vardı. Bunlar, Osman b. Affan (Ümeyye’den), Ali b. Ebi Talip (Haşimi’den), Abdurrahman b. Avf ve Sa’d b. Ebi Vakkas (Zühre’den), Zübeyir b. Avvam (Esed’den), Talha b. Ubeydullah (Teym’den) idi. Şurada Ensar ve Kureyş dışı Arap kabilesinden hiç kimse yoktu. Bu durum o dönemde Müslüman “siyasi toplum”un tam bir “Kureyş Devleti” olduğunun en açık delilidir. Ömer, oğlu Abdullah’ı da kurula sadece danışman olarak ekledi. Abdullah, halifelğe aday olmayacaktı. Ömer, bu altı kişinin aralarından bir halife seçmesi için, ölümünün üçüncü gününe kadar bir süre vermiş ve azınlığın çoğunluğa uymasını tavsiye etmişti.

Bu altı kişi Ömer’in ölümünü müteakip üç gün üst üste toplanmış ancak aralarından birisini halife seçememişti. Aslında şuradaki esas çekişme, İslam öncesi ve İslam sonrası dönemde hep etkisini sürdürmüş olan Haşimi-Ümeyye çekişmesi idi. Çünkü “Şura ehli”nin diğer üyeleri, Kureyş’in bu iki büyük ve güçlü boyuna oranla, küçük kabile boyuna mensuptu. Dolayısıyla, Şuradaki esas tartışma, Haşimî Ali ile Ümeyye Osman’dan kimin halife olacağına ilişkindi. Ali, “*Beni Haşimilerin ileri geleniyim ve Peygamberin amca oğluyum. Bu “iş” başkasından çok benim hakkımdır*” derken, Osman, “*Ben, Peygamberin amcası Abd-i Menaf oğluyum. Hem Peygamberin güveysiyim* (Osman’ın kızı Peygamberin eşi idi). *Halifelik bana en yakın haktır*” diyordu.²³ Şura üyelerinin her biri, bu konuda deliller getirerek ağır tartışma içine girmiş ve bir sonuç alamamıştı. Sonunda Ömer’in de tavsiyesi üzerine Abdurrahman’ı aralarında hakem tayin ettiler. Yine, uyuşmazlıkta “hakem”e başvurma yöntemi de İslam öncesi bir Arap kabile geleneği idi. Abdurrahman, üçüncü ve son gün, bir çıkış yolu önerdi. Abdurrahman, Ali ve Osman dışında diğer şura üyeleri, ümmetin ileri gelenleri ve toplumun görüşlerini aldıktan sonra, içlerinden birisini tayin etmesi karşılığında halife adayı olmayacağını ve sorunu kolaylaştırmak için üç kişinin üç kişi lehine hakkından vazgeçeceğini

22 Ebu Lü’lü, Mugire’nin kendisini yüklediği haracın çokluğundan şikâyet için Ömer’e başvurmuştu. Ömer de, yapılan işe göre haracın çok olmadığına hükmedince, Ebu Lü’lü, bu kızgınlıkla Ömer’i sabahnamazı vaktinde yaralamış ve kaçmıştır. Rivayete göre, Ömer’e yapılan suikast, Hire halkından Hristiyan Cefine ile Medine’de esir olan İran’lı komutan Hüzmüzan’ın katıldığı bir komploydu. Bunu haber alan Ömer’in oğlu Ubeydullah, bunların ikisini ve Ebu Lü’lü’nün kızını öldürmüştür. Taberi, C. III, 517-519, 539-540.

23 Osman’ın halife seçimine ilişkin ayrıntılar için, bkz., Taberi, C. III, s. 531-538.

önerdi. Hepsi kabul etti. Zübeyir, Ali lehine, Talha, Osman lehine, Sa'd, Ali lehine, Abdurrahman, Osman lehine adaylıktan feragat etmişti. Abdurrahman, Osman'nın eniştesi idi. Ardından Abdurrahman, çarşı, pazar ve mescitte ümmetin ileri gelenleri ve toplumun pek çok üyesi ile görüşmeler yaptı. Osman ya da Ali'nin halife olmasını isteyenler görüşlerini sundu. Herkes, kararın verileceği mescitte toplandı. Ali ve Osman lehine yapılan tartışmalar yüzünden ortam iyice alevlendi. Sa'd, Abdurrahman'a, "bu işi tez tut. Yoksa fitne doğacak" dedi. Abdurrahman Ali ve Osman'ı yanına çağırды. Abdurrahman, Ali ve Osman'dan Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti ile Ebu Bekir ve Ömer'in yolundan gitmeleri konusunda söz almak istedi. Ali, Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti dışında bir yükümlülüğü kabul etmediğini, Osman, bunları olduğu gibi kabul ettiğini söyledi. Nihayetinde, Abdurrahman, Osman'nın lehine kararını açıkladı.

O günkü koşullar dikkate alındığında kararın Osman lehine çıkması sürpriz değildi. Bir kere, Haşimilerden olmayan Kureyş ve Kureyş dışı kabileler, Ali ile birlikte, Peygamberin sülalesinin iktidarı geçip bir daha bırakmayacaklarından endişe ediyordu. İkincisi, Ali, Peygamber döneminde yapılan savaşlarda, o dönemde müşrik olan kabilelerin ileri gelenlerini öldürmüştü. Müslüman olsalar da akrabalarını öldüren Ali'ye karşı hoşnutsuzluk vardı. Üçüncüsü, Ümeyye hizbinin Osman'ı seçtirmek için Ali aleyhine yaptığı propaganda etkiliydi. Dördüncüsü, Ali, tavizsizliği ve sertliği ile Ömer'e benziyordu. Ömer'in katı tavrından rahatsız olanlar ikinci bir Ömer dönemi yaşamak istemiyordu. Yönetimde söz sahibi olmak isteyen sahabenin ileri gelenleri ve kapsamlı fetihlerin yol açtığı yeni dönemin "çıkar"larından istifade etmek isteyenler, Ali'nin "akide" eksenli gerçek adalet anlayışının bunun önüne geçeceğini düşünüyordu. Hâlbuki Osman, yumuşak ve uzlaşmacı idi. Yönetimde söz sahibi olmak ve maddi çıkar elde etmek isteyenler, ancak Osman gibi birinin etkisiz liderliğinde, bunu gerçekleştirebilirdi. Beşincisi Ali, Osman'a göre daha genç idi. Arapların şura kararlarında yaş da üstün özelliklerden biriydi. Altıncısı, Abdurrahman, Osman'ın eniştesi ve dönemin servet sahibi en güçlü sahabesinden biriydi. Ali gibi kudretli birinin imam olmasıyla Abdurrahman gibi sahabenin ileri gelenleri yönetim ve "mülk"te etkisiz kalacaklarını düşünmesi muhtemeldir. Herşeyden önemlisi, Ebu Bekir ve Ömer, her ne kadar kabileler arası denge politikası gütmüşse de, yukarıda izah edildiği gibi, hilafetleri dönemindeki kimi uygulamalarından ötürü hepten güçlenen Ümeyyeoğulları ve müttefiklerinin nüfuzu altında bulunan kimi Arap kabileleri, para, makam ve ihsanların kesilmesini istemiyordu. Bu yüzden Haşimî ve müttefikleri

dışında, o dönemde Medine’de bulunan kabilelerin mensuplarının çoğunluğu Osman’ı desteklemiştir. Aslında, Ali’nin amcası İbn Abbas, kabile güdüsüyle hareket etse de, bütün bunları görmüş ve Ali’in şuraya girmesine karşı çıkmıştır. İbn Abbas, Ömer’in Haşimilere bu “iş”i reva görmediğini ve Ali’nin çağrılma nedenini, seçilecek halifeyi Haşimilere onaylatmak amacı taşıdığını biliyordu. Onun hesabına göre, şurada güçlü Haşimiden birisi olmadığında, şuranın meşruiyeti kalmayacak ve ümmet Ali etrafında bir araya gelecekti. Tüm bunlar, şuranın oluşumunda “Kureyş” etkisi ve Osman-Ali çekişmesinde Kureyş içi iki hizip (Haşimi-Ümeyye) çekişmesi, “kabile”nin “akide”nin önünde olduğunu göstermekteydi. Buna bir de, fetihlerle gelen zenginliğin yol açtığı “ganimet” eklendiğinde, “iktidar” çatışmasında, “kabile” ve “ganimet”, Ali ve ona destek veren Haşimî olmayanların “akide” vurgusu önüne geçmiştir.

Osman halife olur olmaz, Ömer’in ganimet ve maaş dağıtım sistemini değiştirmemişti. Ancak Osman, Ebu Bekir ve Ömer’e zıt bir biçimde neredeyse tüm valilik, ordu komutanlığı gibi önemli idari ve mali görevlerin neredeyse tümünü, akrabası olan Ümeyyeoğulları ile onların müttefiklerine vermişti. Bu durum, zamanla Osman’ın halifelğine yönelik büyük tepkilere yol açmıştı. Hatta kızını, Peygamberin kovup lanetlediği kişi olan Hakem b. Ebi’l-As’ın oğlu Mervan’la evlendirmişti. Mervan bin Hakem de Peygamber tarafından Medine’den sürülmüştü. Ebu Bekir ve Ömer döneminde, Osman, Mervan’ın Medine’ye dönmesi için ricada bulunmuştu. Ancak onlar bunu kabul etmemişti. Osman halife olunca Medine’ye dönmüştü. Mervan’ı da kendine danışman tayin etmişti. Mervan ailesi, Ümeyye’nin amcaoğulları idi. Osman’ın verdiği tüm olumsuz kararlarda Mervan’ın büyük etkisi vardı. Ayrıca Osman, Ömer’in katili Ebu Lü’lü’nün kızı ile cinayeti azmettirdiği söylenen Hüzmüzan ve Cefine’yi yargısız bir biçimde öldüren Ömer’in oğlu Ubeydullah’a, güya vasileri olmadığı gerekçesiyle “kısas” cezası uygulamamış, affetmişti. Ali ve diğer büyük sahabe, bu haksız uygulamaya karşı çıkmıştı.

Osman’ın halifelğinin ilk yıllarında fetihler tüm hızıyla devam ettiği ve pek çok Arap kabilesi bundan nasiplendiği için, daha çok Ümeyyeoğullarına verilen ganimet, maaş ve ihsanlar, az etki yaratmıştı. Ancak zamanla Osman’ın atadığı valilerin çoğunun, zalim yönetimleri, hukuk dışı keyfi uygulamaları ve İslam’dan sapan yaşayış tarzları eyaletlerde Osman’ın hilafetine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Fetihlerin yavaşlamasına ve dolayısıyla gelirlerindeki düşüşe paralel, eyaletlerde yaşayan asker ve Arap

kabileleri, Ömer'in kurduğu ganimet dağıtım sisteminin olumsuz etkisini iyice hissetmişti. Osman'ın önemli görevleri genelde Ümeyyeoğulları ve müttefiklerine vermesi, Haşimiler ve Kureyş dışı Arap kabilelerinin çoğunluğunu dışlaması, Osman'a duyulan tepkinin bir başka nedeni idi. Üstelik, Ömer'den farklı olarak Osman, ölçüsüz bir biçimde kendi akrabalarına bol bol mal veriyor, hatta beytülmale ait olan arazileri, Ümeyyeoğullarına dağıtıyordu. Ganimet ve arazi gelirlerinin valiler ve yakın çevresinin şatafat içindeki yaşamlarına gittiğini, Medine'ye aktığını ve savaşmadığı hâlde maaş dağıtım sisteminden dolayı, bir grup azınlığın elinde servetin tekelleştiğini fark eden Şam, Mısır, Kufe ve Basra gibi önemli eyaletlerde yaşayan Arap kabileleri, “ganimet” ve “kabile” asabiyeti ile Ümeyyeoğullarına tepki duymaya başlamıştı.

Öte yandan, hilafet merkezinde ve eyaletlerde Osman ve valilerin gerçekleştirdiği, “ganimet” ve “kabile” eksenli yönetim anlayışına “akide” eksenli karşı çıkanların, Osman ve valiler tarafından cezalandırılması da başta Medine olmak üzere, tüm eyaletlerde Osman yönetimine karşı büyük bir tepki doğurmuştu. Kabile ve ganimetten ziyade, “dini ve akidevi” vicdanı temsil eden ve çoğunluğu Ehl-i Suffe'den bu kişiler, Ebu Zer Gifari, Ubade b. Sabit, Ammar b. Yasir, Mikdat b. Esved gibi kişilerdi. Ebu Zer ve Ubade, Şam valisi Muaviye'nin haksız uygulamalarına, *Kur'an*'ın emirleri ve Peygamberin yaşamında görülen sünnete rağmen saray, servet, zenginlik ve şatafat içinde bir yaşam sürmesine tepki gösteriyordu. Bunlar Muaviye tarafından Osman'a şikayet edilmiş ve Osman'ın kararı ile Ebu Zer, ıssız Rebeze çölüne sürülmüş ve orada ailesi ile açlıktan ölmüştü. Aynı şekilde, Kufe kadısı Abdullah İbn Mesud, Ümeyye'den olan Velid b. Ukbe'nin adaletsiz yönetim ve İslam dışı yaşamına karşı çıktığı için kadılıktan azledilip, eziyet ve işkenceye maruz kalmıştı. Hilafet merkezinde Osman'ın yönetimine karşı çıkanların başında Ammar b. Yasir, Ebu Bekir'in oğlu Muhammed ve Muhammed b. Ebi Huzeyfe geliyordu. Bunlardan özellikle Ammar, şura zamanından beri, Osman'ın şiddetli muhalifi idi. Medine'de Ammar ve Osman yönetimini eleştiren zayıf kişiler, kırbaçlanmış ve cezalandırılmıştır.

Süreç içinde Ümeyye'nin hâkim olduğu eyaletlerde, valilerin adaletsiz, ahlak ve İslam'a ters yönetimleri Osman'a elçi ve mektuplar aracılığıyla iletmeye başlanmıştı. Osman bunları abartılı buluyor ve görmezden geliyordu. Özellikle Mervan ve Muaviye'nin etkisiyle Ümeyyeoğullarının devleti hâline gelen “siyasi toplum”, büyük bir kaosun içine girmişti. Merkez ve eyaletleri ile devlet, neredeyse tam bir “Ümeyye devleti” hâline gelmişti.

Yönetim şurası, Ümeyye'nin bir aile meclisi hâline gelmişti. Ayrıca Medine ve eyaletlerde, Ümeyyeoğulları büyük iktisadi üstünlük elde etmişti. Valileri ve yönetimlerinden hoşnut olmayan pek çok Arap kabilesi, Osman'a gönderdiği elçi ve mektuplardan bir sonuç alamayınca, şikayetleri bu kez, Peygamberin eşi Aişe, Ali, Talha ve Zübeyir gibi ümmetin ileri gelenlerine yapmaya başladı. Diğerleri yanında özellikle Ali, bu tür şikayetleri Osman'a iletmiş ve halka zulmeden valilerin azledilmesini talep etmişti. Osman ise kendisine gelen bu türden şikayetlere, Ömer'in yaptığından başka bir şey yapmadığı ve Ömer'in sertliğinden dolayı sesini çıkarmayanların kendisini eleştirdiklerini söyleyerek karşılık vermiştir. Osman, Ali'nin kendi yerine halife olmak istediği için, şikayetleri dikkate aldığı düşünüyordu. Bu düşünce, sadece Osman da değil, Ümeyyeoğulları'nda hâkim bir düşünce idi. Osman yönetimine duyulan tepkinin adreslerinden birisi olan mü'minlerin annesi Aişe de Osman ve valilerin haksız uygulamalarına tepki gösteriyordu. Yine, Talha ve Zübeyir de, şikayetlerin geldiği eyaletlerin önemli adresleri idi. Özellikle Kufe ve Basra ile iyi ilişkiler içinde idi. Talha ve Zübeyir, eyaletlerden gelen mektuplara cevaben, Osman'ın azledilmesi gerektiğini bildirmişti. Eyaletlerden gelen tepki ve şikayetlerin yanında Medine'de Ümeyyeoğulları dışında yönetimde söz ve pay sahibi yapılmayan Medine halkı da Osman yönetimine muhalefet etmeye başlamıştı. Hatta, Osman'ın halife olmasını sağlayan Abdurrahman bile onun aleyhine dönmüş ve azledilmesini talep etmişti.

Tüm bu muhalefet odakları, Osman ve Ümeyyeoğulları karşıtlığında bir araya gelmişti. Bir tarafta, Osman ve onun etrafında yer alıp iktidarın tüm nimetlerinden yararlanan Ümeyyeoğulları, diğer tarafta, Ali'nin sembol isim hâline geldiği, Talha ve Zübeyir'in başını çektiği, Şam hariç, tüm eyaletlerdeki kabilelerin desteğini almış muhalefet odağı vardı. Özellikle Mısır, bunların başını çekiyordu. Mısır'dan gelenler, halifeden genç ve haksız uygulamalar yapan valilerinin değiştirilmesini talep etti. Şam dışında, diğer eyaletler de valilerinden memnun değildi ve değiştirilmesini istiyordu. Eyaletlerden gelenler ile Osman arasında Ali, arabuluculuk yapıyordu. Ali'nin girişimi ile Osman, Mısır valisini azledip yerine Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'i vali tayin ettiğini açıklamasına rağmen Mısır'lılar, bunun doğru olmadığını dönüş yolunda öğrendi. Mervan, Osman'ın mührünü kullanarak Osman'ın Mısır valisine, gelen heyeti öldürmesini isteyen bir mektup yazmıştı. Bunun üzerine Ali, arabulucultan çekildiğini açıklayarak evine kapanmıştı. Mısırlılar ve onlarla birlikte hareket eden Kufe ve Basra'dan gelen binlerce insan, Osman'ın halifelikten çekilmesi için Medine'de halifenin konutunu kuşatma

altına aldı. Medine halkı da bunlara katılmıştı. Hepsi, Mervan'ın kendilerine teslim edilmesini ve meşruiyeti kalmayan Osman'ın halifelikten çekilmesini istiyordu. Ali, bunların arasından katliama girişmek isteyen olur endişesiyle oğulları Hasan ve Hüseyin'le birlikte önlem almak istemişse de, başarılı olmamıştı. Kendini halifelikten çıkar diyenlere Osman, “Allah'ın bana giydirdiği hiçbir giysiyi çıkarmayacağım. Bu halifeliği bana Allah Teala bağışladı. Yine Allah'tan başka hiç kimse onu benden alamaz”²⁴ diyerek karşılık verdi. Aslına bakılırsa bu söz, daha sonra Emevi ve Abbasi halifelerinin pek çoğunun kendilerini, “halifetullah (Allah'ın halifesi) ya da Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (zıllullahi fil alem)” olarak gören anlayışın ilk örneği idi.

Sonunda Osman, içinde Ebubekir'in oğlu Muhammed'in de olduğu Mısır ve Medine halkından bazılarının girişimi ile katledilmişti. Osman'ın katlinden sonra Müslümanlar, arkası kesilmeyecek büyük bir “fitne”nin içine sürüklenmiştir. Osman'ın katli üzerinden herkes kendi hesabına bir mücadele içine girmiştir. Osman'ın kanı üzerinden hesap yapanlar yüzünden, Osman'dan sonra halife kim olursa olsun işi zordu. Osman'ın katledilmesi üzerine yaşanan kargaşada, bütün gözler Ali'nin üzerine çevrilmişti. Mısırlılar başta olmak üzere büyük çoğunluk, Ali'ye biat etmek için baskı yaptı. Ali, uzun süre halife olmaktan kaçındı. Ali, “Bu hilafet işi Ömer'in ölümünden sonra danışma (şura) yoluna girdi. Ben, bu işin sırtıma yüklenmesini istemiyorum. Siz kime dilererseniz ona verin. Ta ki o kişiye ben de beyat edeyim” (Taberi, 568) dediyse de, sahabenin büyükleri ve güçlü halife adaylarından olan Talha ve Zübeyir'in kerhen de olsa Ali'ye beyatları sonucu, Ali, ateşten gömleği giymek zorunda kaldı.

Ali Dönemi (M.656-661) “Siyasi Toplum”

Ali halife olduktan sonra, ümmeti bekleyen en büyük sorun, Osman'ın katli meselesi idi. Ümeyyeoğulları dışında hemen hemen herkes, Osman'ın halifelikten ayrılmasını istiyordu. Ancak Osman'ın katledilmesi, ümmet üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştı. Bireysel, siyasi, iktisadi ve kabile amaçlarını gerçekleştirmek isteyenler, “Osman'ın kanı” sorununu gerekçe göstererek ortaya atılmış ve Ali'den Osman'ın katillerinin bulunup, hesabının sorulmasını talep etmişti. Ali, Osman'ın gerçek katillerinin bulunması ve cezalandırmanın kişisel olması gerekçesi ve daha çok Osman'ın katledilme işinde yer almış kişilerin mensup olduğu kabilelerin desteğini kaybetmemek adına katilleri teslim etmede ağırdan almıştı. Aslında Ali, Osman'la ve onun halifelikten ayrılmasını talep eden kesimlerle yaptığı görüşmelerde böyle bir

²⁴ Osman'ın bu sözü ve dönemine ilişkin anlatılanlar için, bkz., Taberi, C. III, s. 531-567.

sonucun oluşmaması adına çok gayret sarfetmişti. Ancak bir kere iş çığırından çıkmış ve olan olmuştu. Ali'nin katilleri bulmayacağı ve teslim etmeyeceğine inanan ve bunun üzerinden kendi amaçlarına ulaşmak isteyenler Ali'ye karşı muhalefet etmeye başlamıştı. Fitne çıkmasın ve ümmet imamsız kalmasın diye ısrarların sonucu Ali, halifeliği kabul etmişti. İnsanlar Ali'ye biat etmeye başlamıştı. Ancak, ilk üç halifeden farklı olarak bu kez, topluluklar hâlinde bazıları, farklı gerekçelerle Ali'nin hilafetine itiraz ediyordu. İlk üç halifeye biat konusunda bireysel muhalefetler olsa da, ilk defa Ali'nin hilafetinde Müslümanlar, büyük topluluklar hâlinde bölünmeye başlamıştı.

Ali'nin hilafetine ilk muhalefet edenler, Aişe, Talha ve Zübeyir'in başını çektiği grup idi. Her biri Osman'ın hilafeti dönemindeki haksızlıklara karşı gelmiş ve Osman'ın halifelikten ayrılmasını istiyordu. Ancak Osman'ın öldürülmesi ve katillerine cezanın verilmemesini gerekçe yapan Aişe, Talha ve Zübeyir grubu, Ali karşıtlığında birleşmişti. Her biri, görünüşte, sorumluluk makamından Osman'ın katilinin hesabının sorulmasını istiyordu. Ancak, her birinin süreç içinde Ali'ye karşı çıkmalarının belirli sebepleri vardı. Talha ve Zübeyir, başlangıçta Ali'ye biat etmişti. Talha ve Zübeyir, Ali ile birlikte iktidarda söz sahibi olmak istiyordu. Onlar, Kufe ve Basra ile iyi ilişkiler içinde idi. Zübeyir, Küfe valiliğini, Talha ise Basra valiliğini istiyordu. Osman'ın ölümünden sonra Basra, zaten Talha'nın halife olmasını istemişti. Ali, Talha ve Zübeyir'e valilikleri vermemiş, yanında kalmalarını arzu etmişti. Ali, halife olur olmaz Osman'ın valilerini azletmiş, yerine daha çok Haşimi, Ensar, Yemenli ve Irak'lı valiler atamıştı. Aslına bakılırsa Ali, Osman'ın yaptığının tersini yapmaya başlamıştı. Başka bir deyişle, Osman nasıl ki, Ebu Bekir ve Ömer geleneğini sürdürürerek Haşimilere valilik ve ordu komutanlığı gibi önemli görevler vermemiş, onları yönetimden dışlamışsa, Ali de Ümeyyeoğullarını yönetimden uzaklaştırmıştı. Bu konuda Mugire b. Şube gibi "ince siyaset"i iyi bilenlerin tavsiyesine uymamıştı. Daha sonra Muaviye tarafında yer alacak olan Mugire b. Şube gibileri "kabilevi" güdüyle farklı amaç peşinde olduğunu gören Ali, daha çok "akide"nin etkisiyle bir şey daha yapmıştı. Peygamber ve Ebu Bekir'in yaptığı gibi ganimet ve maaşların dağıtılmasında eşitlik ilkesine dönmüş, Ömer'in ganimet ve maaş dağıtım sistemini değiştirmişti. Ömer ve özellikle Osman dönemiyle birlikte, ganimet ve maaşların dağıtım sisteminden memnun olan ve bu sayede büyük servet elde edenler (Talha ve Zübeyir gibi), süreç içinde Ali'ye karşı gelmeye başlamıştı. Ali, daha çok "akide" ve gerçek adalet düşüncesiyle yönetim icra etmeye çaba gösterirken, özellikle Osman döneminde büyük iktidar nimet ve ihsanlarına kavuşanlar, zamanla Ali'ye karşı gelmeye başlamıştı. Ali'nin

özellikle yakınlarına önemli görevler vermemesi ve beytülmalin kendi akrabaları dahi olsa (yoksul kardeşi Akil b. Ebi Talib'in bu amaçla isteğini dahi geri çevirmişti) kişisel amaçlar için kullanılmasını yasaklaması, Ali'yi destekleyenlerin süreç içinde desteklerini çekmeye başladığı görülmüştür. Dolayısıyla daha çok "akide" ve gerçek adaletle hükmetmek isteyen Ali'ye muhalefetin daha çok "ganimet" ve Ümeyyeoğullarının etkisiyle "kabile" eksenli bir muhalefete dönüştüğü görülmüştür. Ali ve "akide" ve saf İslami duygularla ona destek verenler (Suffe ehli ve özellikle Ammar b. Yasir gibileri), Peygamber zamanının saflığı, adaleti ve mütevazı yaşamı için mücadele ediyordu. Ancak, o günler geride kalmış, fetihlerin getirdiği "ganimet" ve Peygamber'den sonra yeniden ortaya çıkan "kabile", İslam "siyasi toplumu"nu oldukça değiştirmişti. Bu itibarla Talha ve Zübeyir, Ali'den istediklerini alamayınca, Osman'ın kanı üzerinden Ali'ye olan biatlarını bozarak, muhalefet bayrağı açmıştı. Medine'den ayrılıp, Mekke'de bulunan Aişe'nin yanına gelen Talha ve Zübeyir, Ali'ye karşı bir cephe oluşturmuştu. Osman'ın akrabası olan Ümeyyeoğullarının Mervan grubu da, Osman'ın katiline "kisas" yapılması amacıyla onlara katılmıştı.

Aişe'nin Ali'ye muhalefetinin ardında, görünürdeki Osman kanının hesabının sorulması isteğinden daha derinlerde yatan bir sebep vardı. Aişe, Osman'ın halifelüğünde ortaya çıkan hoşnutsuzların adresi olarak Osman'a karşı idi. Ancak, Ali'nin halife olmasına da karşı çıkmıştı. Osman katledildiğinde ve büyük baskı sonucu Ali halife olduğunda, Aişe Mekke'de idi. Aişe'nin halife adayları kız kardeşleri evli olan Talha ve Zübeyir idi. Aişe'nin Ali'ye karşı olmasının en büyük sebebi, Peygamber zamanında yaşanan "İfk hadisesi"-ne²⁵ dayanır. Bu hadiseden sonra Ali'ye karşı hep kırgınlık içinde olan Aişe, Osman'ın katli, sorumluların cezalandırılmaması ve özellikle Ümeyye'nin amcası oğullarından Mervan grubunun tahriki ile Ali'nin halifelğine karşı tavır almıştır.

25 Peygamber, Mustahkoğulları gazvesinden dönerken eşi Aişe, bir ara abdest için devenin üzerinde bulunan "mahfe"sinden çıkmış ve dönerken gerdanlığını düşürdüğünü fark edip aramaya koyulmuştu. Bu sırada, kervan uzaklaşmıştı. Peygamber, her gazvede yaptığı geleneğe uygun olarak kervanın ardında, geride kalanları toplamak için bir askeri bırakırdı. Adı Safvan olan asker, Aişe'nin geride kaldığını görünce devesine bindirip Medine'ye getirdi. Bu olay, Medine'de özellikle münafıkların körüklediği bir "iffet/ifk" hadisesine dönüştü. Peygamber, eşi Aişe için edilen sözlerden iyice bunalmıştı. Olay hepten büyümüştü. Bir keresinde Peygamber'in yanına gelen Ali, bu olaydan ötürü Peygamber'in çok üzgün olduğunu görüp buna dayanamayıp, gay-i ihtiyari bir biçimde, "Ya Resulullah neden ötürü üzülüp durursun? Dünyada kadın çok, birini daha al. Onu nikâhından koyver" biçiminde bir söz sarf etti. Ali'nin bu sözlerini işiten Aişe, o günden beri Ali'ye büyük kırgınlık duymuş ve Taberi'nin söylediğine bakılırsa, onunla konuşmamış ve görüşmemişti. Daha sonra Aişe'nin iffetli ve temiz olduğuna dair ayetler gelmiş ve müfteriler kınanmıştır. Ayrıntılar için, bkz., Taberi, C. III, s. 211-219 ve C. IV, s. 6. Ayrıca, Cemal, Siffin ve Ali-Muaviye arasındaki mücadele için, bkz. Taberi, C. IV, s. 5-71.

Tüm bu saiklerin etkisi ile, Ali ve ona muhalefet eden Talha, Zübeyir, Aişe ve Ümeyyeoğullarının amca oğlu Mervan grubu, Basra yakınlarında Cemel Vakası'nda (M.656) şiddetli bir "iç savaş" yapmıştır. Savaşa, Aişe'nin kutsallaştırılan devesinin etrafında geçtiği için Cemel denmiştir. Bu savaş, Müslümanların ilk "iç savaşı"dır. İç savaşın başında Ali ve Aişe, böyle bir duruma çok üzülmüş, âdeta "içlerine kan akıtmışlarsa" da, kişisel, iktisadi, kabilevi amaç ve öfkenin önüne geçememiştir. Cemel'de binlerce Müslüman birbirlerini öldürmüştür. Savaşta, Talha ve Zübeyir ölmüş, Ali, Aişe'yi Medine'ye göndermiştir. Şam valisi Muaviye, Cemel'e katılmasa da, Talha ve Zübeyir'e yazdığı mektuplarla, "Cemel ittifakı"na destek vermiştir. Bu savaştan sonra Ali, Medinelilerin itirazına rağmen hilafet merkezini Kufe'ye taşımıştı. Başlangıçta Kufelilerin büyük desteğini alan Ali'ye göre, halifeliğini tanımayan Şam yönetimini dize getirmek için Kufe daha merkezî konumda idi.

"Haşimi" Ali'ye en büyük muhalefet "Ümeyye" Muaviye'den yani Şam'dan gelmiştir. Tarihi, "Haşimi-Ümeyye" çekişmesi, halife Ali ile vali Muaviye arasında, ümmeti ikiye bölecek büyük bir fitne ve savaşın eşiğine getiriyordu. Ömer zamanından beri Bizans sınırı Şam'da vali olan ve gittikçe güçlenen Muaviye ve Ümeyyeoğulları, Osman'ın akrabaları olduğu gerekçesiyle Ali'den Osman'ın katillerinin "kisas hakkı"nı talep etmişti. Muaviye'nin tek derdi Osman'ın katillerinin cezalandırılması değil, bunun üzerinden Haşimî Ali'nin halifeliğine karşı çıkmak ve kendi liderliğinde tekrar Ümeyye iktidarını kurmaktı. Muaviye, Müslümanları Ali'ye karşı kıskırtmak için Medine'den getirttiği Osman'ın kanlı gömleği ile Osman'ın eşi Naile'nin kesilen parmaklarını camide teşhir etmişti. Muaviye'ye, bu fikri, Mısır valiliğinde gözü olan ve daima Muaviye'ye destek veren Amr ibn As vermişti. Amr, Mısır'ı fethetmiş güçlü bir komutan, kurnaz ve "ince siyaset" dehası idi. Ali, pek çok bölgenin valisini değiştirdiği hâlde, Şam valisi Muaviye hem valilikten çekilmemiş hem de Ali'nin hilafetini tanımamıştı. Ali'nin tüm girişim ve mektuplarına rağmen, valilikten çekilmeyen ve Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye, Ali'nin daha çok "akide" ve "adalet" eksenli otoritesine, "kabile" düzeyinde baş kaldırmıştı. Nihayet, daha çok Medine, Irak ve Yemenli kabilelerin desteğini alan Ali ordusu ile Muaviye'nin Şam ordusu, Suriye'nin Rakka şehrinin doğusunda bulunan Sıffin bölgesinde uzun günler süren bir savaşa girişti. Müslümanların ikinci iç savaşı olan Sıffin Savaşı'nda (M. 657), Ali ordusu üstünlük sağlamıştı. Savaş, Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanacağı ve Muaviye ordusu teslim olacağı bir sırada, Amr ibn As, Ali ordusunun direncini kırmak stratejisi ile Muaviye'ye bir teklifte bulunmuştu.

Çaresiz kalan Muaviye teklifi kabul etmiş ve ordusuna mızrakların ucuna, üstünde, “*Hüküm, ancak Allah’ındır*” yazılı *Kur’an* ayetinin yer aldığı sahifeleri taktırmıştı. Ali’nin ordusunda savaşıyan bunu gören Iraklılar, hükmü Allah’ın vermesi gerektiğine kendilerinin de inandığını söyleyerek savaştan geri durmuştur. Ali, bunun savaşı kaybeden Şam’ın bir hilesi olduğunu söylese de, Iraklıları ikna edememiştir. Ne yazık ki, ayetlerin, siyasi çıkar için kullanılması stratejisi tutmuştu. Bu durum karşısında arabulucular, kimin haklı olduğuna, her iki taraftan seçilen hakemlerin karar vermesini istemiştir. Çatışmadan kaçınmak ve kimin haklı olduğuna karar vermek anlamına gelen hakeme gitme olayı, İslam öncesi bir Arap kabile geleneği idi. Ali, haklı olduğunu düşündüğü savaşta, hakeme gitmek istemese de, kerhen de olsa “hakem kararı”nı onaylamak durumunda kalmıştır. Muaviye tarafından hakem olarak Amr ibn As tayin edilmişti. Ali, hakem olarak İbn Abbas’ı tayin etmek istemişse de, Yemenli Eş’as b. Kays ve Kufeli Malik b. Eşter, Amr ve İbn Abbas’ın her ikisinin Kureyş-Mudar’dan olduğu gerekçesiyle İbn Abbas’ın yerine Kureyş-Mudarlı olmayan Musa el-Eş’ari’nin (Yemen-Rebia’dan) hakem tayininde ısrarcı olmuştur. Hakem tayininde bile “kabile” etkisini göstermiştir.

Bu arada, Ali’nin saflarında savaşıyan ve çoğunluğu Irak’lı olan büyük bir grup, hakem kararına itiraz etmişti. Ali onlara, ben savaşımanızı isterken, siz savaştan kaçındınız, sonra da hakeme itiraz ettiniz dese de, Iraklıları ikna edememiştir. Hükmü Allah’ın vereceği bir konuda, tarafların insanların vereceği hükme rıza göstermesini dine aykırı bulan Iraklılar, bu kararla Ali ve Muaviye tarafının küfre girdiğini iddia ederek, Irak’ın “Harura” denilen bölgesine çekilmişti. Böylelikle Ali’nin tarafı ikiye bölünmüştü. Daha sonradan “Hariciler” olarak adlandırılan bu grup, zamanla kendi içinde farklılıklar gösterse de, haricilere göre, Allah’ın hüküm verdiği bir konuda insanların hüküm verme hakları yoktu. Hariciler, zalim yöneticiye isyan etmeyi vacip olarak gördükleri için imamın azlini ümmetin bir hakkı olarak görmüştür. Hariciler, Muhammedî otoritenin, tüm topluma yaygınlaştırılması gerektiğini düşünerek, gerekirse imamsız da yaşanabileceğini iddia etmiştir.²⁶ Hariciler, imameti/hilafeti Kureyş’e ait bir hak olarak görmemiş, imamın, ümmetin başına şura ile seçilmesi gerektiğini söylemiştir. İyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmenin İslam’ın vacip bir emri olduğunu düşünen Hariciler, meşru olmayan otoriteye karşı kırk kişi olunca isyan etmeyi yeterli görürler. Takiyye’yi karşı

²⁶ Harici görüş ve harici otorite mantığı konusunda bkz., Dabaşı, s. 191-227. Haricilerde toplumsal görüş için, bkz., Watt, 89-101. Haricilik ve farklı harici kollarının görüşleri konusunda bkz. Şehristani, s. 109-126.

çıkan Harici hiziplerinin çoğunluğu, büyük günah işleyenin kafir olduğunu ve cehennemlik olduğunu iddia ederler. *Kur'an*'ın zahiri manasına göre anlayan Hariciler, hakem olayına vesile olan, “*Hüküm, ancak Allah'ındır*” hükmü karşısında, insanların hükmüne başvuran Ali ve Muaviye tarafını tekfir etmişti. Daha sonraki süreçte Ali, Irak içlerine çekilen Haricileri ikna etmek için çok çaba göstermişse de, başarılı olamamıştı. Haricilere karşı en büyüğü Nehrevan'da yapılan savaşta, binlerce Harici öldürülmüştür.

Sürece devam edecek olursak, hakem tayin edilen Amr ve Musa kendi aralarında görüşmüş ve Ali ile Muaviye'nin her ikisinin de halifelikten azledilmesi ve ümmetin şura ile yeni bir halife seçmesine karar vermişti. Kararı açıklamak için ilk konuşan Musa, parmağındaki yüzüğü çıkardığı gibi Ali'yi halifelikten azlettiğini açıklamasına rağmen, “ince siyaset”i iyi bilen Amr, yüzüğü parmağına takarak, Muaviye'yi halife tayin ettiğini açıklamıştır. Musa, hakem kararında Amr'ın oyununa gelmişti. Bu olayın gerçek olup olmadığı bir yana, zaten hakem kararı ve Musa'nın hakem tayinine sıcak bakmayan Ali, ismi İbn Mülcem olan bir Harici tarafından camide öldürülünceye kadar halife olmaya devam etmiştir (M. 661). Bu sırada Muaviye de Suriye bölgesinde halife olduğunu ilan etmiş ve biat almıştır. Zamanla, etkisini Irak ve Hicaz'a kadar genişleten Muaviye'ye karşı, yukarıda belirtilen nedenlerle Ali'nin nüfuz alanı Kufe'ye doğru daralmıştır. Siffin'den sonra Ali, Muaviye'ye karşı güçlü bir ordu kurmakta zorlanmıştır. Ali ve ona destek verenler, daha çok “akide” ve gerçek adalet eksenli bir mücadele verirken, Muaviye, “güç” ve “ganimet” üzerinden, kendisine destek verenlere büyük ikram ve ihsanda bulunuyor, önemli görevlere getiriyordu. Ali'nin anladığı gerçek “adalet”ten herkes aynı şeyi anlamıyordu. Zamanla, Ali'ye destek verenlerin bir kısmı, Muaviye'nin yanında yer almaya başlamıştır.

Öte yandan, Cemel ve Siffin Savaşı ve Ali-Muaviye çatışmasına taraf olmayıp, fitneden kaçan önemli sahabeler de vardı. Bunlar, ortaya çıkan fitneden ve iktidar için dökülen kandan derin üzüntü duyuyordu. Ali'ye biat etmeyip, onunla Cemel ve Siffin'de savaşmayı reddeden Muhacir'den Sa'd b. Ebi Vakkas, Usame b. Zeyd, Abdullah b. Ömer, Ensar'dan Hasan b. Sabit, Said el Hudri, Numan b. Beşir, Muhammed b. Mesleme, Zeyd b. Sabit gibi önemli pek çok sahabe, biat etmemiş ve Medine'yi terk etmiştir. Bu grup, İslam siyasi düşüncesinde daha sonraları ortaya çıkan “Mürctie” mezhebinin temelini oluşturduğu söylenir. Bu kişiler, Ali ya da Muaviye'den kimin haklı-haksız olduğuna karar vermenin kendi işleri olmadığına karar verip, fitneden uzak durmaya karar vermiştir. Mürctie'ye göre, kimin haklı kimin

haksız ya da büyük günah işleyenin kafır mı Müslüman olduğuna insanların karar vermemesi, bunun Allah'a irca (geri bırakılması) edilmesi, yani Allah'a havale edilmesini gerekir. Başka bir ifadeyle Haricilerin tersine, Mürcie ekolü, ameli, niyet ve inançtan sonra ikinci dereceye almış ve büyük günah işleyenin küfre girdiği ya da cehennemlik olduğunu söylemenin yanlış olduğunu dile getirmiştir.²⁷

Hariciler, küfre girdiklerine inandıkları ve suçlu gördükleri üç kişi olan Ali, Muaviye ve Amr'ı öldürmek için plan yapmıştı. Amr ve Muaviye'yi öldürmeyi başaramayan Hariciler, Ali'yi öldürmüştü. Ali'nin ölümü üzerine, Kufeliler oğlu Hasan'a biat etmişlerse de, Muaviye ile savaşta ona yeterince destek olmadıkları ve Hasan da Muaviye'nin üzerine yürüyecek güçlü bir ordu hazırlayamadığı için, sonunda Hasan, Muaviye ile anlaşmak, hilafeti ona vermeyi kabul etmek durumunda kalmıştır. Hasan, Muaviye'den sonra, ehl-i beytin (Peygamberin ev halkı), halifenin şura ile belirlenmesi, kendisi birlikte ev halkından kim varsa Medine'ye ikamet için gönderilmesi, ev halkının ve kendisinin ihtiyaçlarının giderilmesi gibi şartlarla Muaviye'ye biat etmiştir.²⁸ Ancak, süreç içinde Muaviye, Mugire b. Şube'nin yönlendirmesi ile oğlu Yezid için biat almış ve halife tayin etmiştir. "Ganimet" ve "ihسان"larla, Ali soyundan gelen muhalefet odaklarını "satın" almayı ve muhalefet edenleri dize getiren Muaviye'den sonra, özellikle oğlu Yezid'in saltanatı ile birlikte, Ali oğulları Hasan ve Hüseyin katledilmiş ve hilafet/imametın Haşimî (Peygamber ve Ali boyu) soyundan gelenlerde olduğu iddiası ile harekete geçen ehl-i beyt imamları büyük zulüm görmüştür.

Sonuç Yerine

Muaviye'nin "ganimet", "güç" ve "kabile" üzerinden elde ettiği halifeliği ile birlikte, genellikle şuraya dayalı teşekkül eden hilafetten, "soy" (kabile) ve "güç"e dayalı "siyasi mülk" (saltanat) devletine geçilmiştir. Muaviye'nin başlattığı Emevi saltanat devletinde (M.661-750), halifelik kabileye (Ümeyyeoğulları) dayalı bir aristokrasiye dönüşmüştür. Bundan sonraki süreçte, Emevi halifelerinin yaptığı zulmü onaylamasa da, ümmeti fitneden kurtardığı, din ve devleti yıkılmaktan kurtardığı için "siyasi mülk" yönetimini kerhen onaylamak durumunda kalan Müslümanların çoğunluğu ("Cemai-Sünni") için aslanan "cemaatin birliği" idi. Ne yazık ki, Muaviye'nin başlattığı

27 Mürcie ve farklı kolları için, bkz., Şehristani, s. 129-133.

28 Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin'in hayat ve mücadelesinin ayrıntılı bir anlatımı için, bkz., Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Beyan Yay., 2014). Hasan'ın kısa süren hilafeti ve Muaviye ile barışı için, Bkz., Taberi, C. IV, s. 74-79.

gelenekle birlikte, İslam'da “mülk” yönelimli devlet hâkim model hâline gelmiştir. Peygamber ve halifeler döneminde içiçe olan din ile devlet, “kabile” ve “ganimet”in “akide”ye üstün gelmesi ve toplumda farklılaşmaların yarattığı “iktidar” çatışmaları ile birlikte, ayrışmaya başladı. Başka bir deyişle, Muaviye ve sonrasında gelen Emevi halifelerinin zulme sapan yönetimleri ve kendilerini “din”le meşrulaştırmaları karşısında, çoğu mevali (Arap olmayan) ulemanın etkisiyle (fakih, alim, abid, zahid ve muhaddis gibi), İslam toplumunda “ulema-ümerâ” ayırımı ortaya çıkmıştır. Süreç içinde ulema, saltanat ve mülk devleti karşısında farklı konum alsalar da, Emevi ve Abbasi dönemlerinde ümmetin çoğunluğu, ümeradan ümidini kesmeye başlamış ve ulemadan medet ummaya başlamıştır.

Aslında bu durum, Ali'ye karşı üstünlük kurduğu yıllarda kendisinin halifeliliğine muhalefet edenlere karşı, Muaviye'nin, “iş” ve “görevler”de “ehlül-ceza ve'l gına”nın (güçlü, yeterli ve yetenekli yöneticiler), “içihat ehli, zayıf ve yetenekli olmayanlara” hâkim olduğunu ve Resulullah'ın da “iş”lere yeterli ve yetenekli olanları seçtiğini belirten, siyasi söylemi ile başlamıştı. Ona göre yeterli ve yetenekli olan Ümeyyeoğulları idi. Cabiri'nin deyimiyile “ganimet”i yedeğine alan “kabile”, “akide”ye karşı “iktidar”ı elde etmişti. Muaviye, Hasan'ın biatını aldıktan sonra oluşan “birlik yılı”nda (M.662) Medine'ye gitmiş ve minberde şu şekilde konuşmuştur: “Sizin başınıza geçmem, sevginizi kazanarak değil, şu kılıcım ile sizi dize getirdim... Beni en iyiniz görmeseniz bile, ben sizi en iyi yönetecek kişiyim” (Cabiri, 2001: 303). Muaviye ve ondan sonra gelen Emevi halifeleri bununla yetinmeyerek iktidara gelmelerini, Allah'ın iradesi ve takdirine bağlamış ve iktidarda olmalarını âdetta Allah'ın “icbar” ettiğini savunmuştur. Bir tür “cebir ideolojisi” olan bu söylemle, Emeviler ve onların iktidarını meşrulaştıranlar, iktidarlarının, Allah'ın iradesi ve ezeli ilmiyle yani kaza ve takdiri ile bağlantılı kurulduğunu iddia etmiştir (Crone, 2007:53-54). Başka bir ifadeyle Emeviler, halifeliğin Kureyş'in en yeterli ve yetenekli boyu olan Ümeyyeoğullarına ait olduğunu, Allah'ın onları ümmetin başına halife tayin ettiğini dile getirecek kadar determinist “cebriye” kendilerinden önceki halifenin (ilk ideolojisi ile “kabile” ve “güce” dayalı iktidarlarını meşrulaştırmak istemiştir. İslam'da itikadi mezheplerin çoğunun, siyasi çatışmaların sonucu ortaya çıktığı düşünüldüğünde, “cebriye” mezhebinin ortaya çıkışında, Emevi cebriye ideolojisinin büyük etkisi olsa gerektir.

Bunların yanında İslam siyasi düşüncesinin “mülk” yönelimli bir seyir izlemesinde başkaca unsurlar da etkili olmuştur. Uzun yıllar Bizans sınırı olan

Suriye-Şam valiliği yapan Muaviye, halife olduktan sonra iktidar merkezini Şam'a taşımıştı. Muaviye, Bizans'ın entrikaya, saraya, şatafat ve yeme içmeye dayalı siyasetini de içselleştirmişti. İslam'da saray kültürüne dayalı siyaset, Muaviye döneminde başlamıştır. Bunların yanında, Bizans'la girdiği ilişkilerin sonucu, Rum danışmanlarla da çalışan Muaviye ile birlikte, Bizans'a ait olan "kralların kutsal yönetme hakları" anlayışı, İslam siyasi düşüncesini oldukça etkilemiştir. Böylelikle Muaviye ve ardından gelen Emevi halifeleri, Peygamber ve kendilerinden önceki halifenin (ilk dört halife, "emirü'l mü'minin" sıfatı kullanmıştır) hiçbirinin kullanmadığı bir sıfatı kendileri için kullanmaya başlamıştır. "Halifetullah" (Allah'ın halifesi) ve "zıllulah-i filalem" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) gibi kavramlarla halifelik haklarının kutsal olduğunu ve Allah adına hükmettikleri iddiasını ileri süren Emevilerden sonra gelen Abbasi halifelerinin çoğunluğu da bu sıfatları kullanmaya devam etmiştir. Bu durum, bizim ifademizle, "iktidarın itikatlaştırılması" ve siyasi mülkün "din" üzerinden haklaştırılma çabasından başka bir şey değildir. Emevilerle birlikte âdetâ İslam, Ümeyyeoğulları tarafından öteki Araplara, öteki Araplar tarafından da Arap olmayan Müslümanlara üstünlük aracı yapılmıştır. Ebu Hanife gibi Arap olmayan bir fakihin Emevi ve ardından gelen Abbasi hilafetinde yaşadığı zulüm ve gördüğü işkence sonucu ölümü bunun en büyük kanıtıdır.

Muaviye'nin, "ganimet" üzerinden elde ettiği ve zamanla soy (kabile) ve güce dayalı saltanata dönüştürdüğü halifelik, Ümeyye ve Mervan oğullarının zulmüne karşı ayaklanan ve kendilerini Peygamberin amcası İbn Abbas'a dayandıranların kurduğu Abbasiler eliyle devam etmiştir. Ebu'l-Abbas es-Seffah ve kardeşi Ebu Cafer el-Mansur eliyle kurulan Abbasi hilafeti de, saltanat ve mülke dayalı siyasi uygulamayı devam ettirmiştir. Süreç içinde, İslam siyasi aklı ve düşüncesi, "akide ve akıl"dan ziyade, "kabile" ve "ganimet" eksenli yürüyüşünü devam ettirmiştir.

Kaynakça

- CRONE, Patricia, (2007). *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, Çev. Hasan Köni İstanbul: Kapı Yayınları.
- DABAŞI, Hamid, (1995). *İslam'da Otorite*, Çev. Süleyman E. Gündüz İstanbul: İnsan Yayınları.
- EBU CAFER Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, Tarih-i Taberi, Cilt III, Çev. M. Faruk Gürtunca İstanbul: Sağlam Yayınları Yayın Tarihi Belirtilmemiş).
- EŞ-ŞERİF, Ahmet İbrahim, (2006). *İlk İslam Devleti*, Çev. Niyazi Beki, İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınları.

- HAMİDULLAH, Muhammed, (2002). *İslam'ın Doğuşu*, Çev. Murat Çiftkaya İstanbul: Beyan Yayınları.
- HAMİDULLAH, Muhammed, (1990). *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, Cilt II İstanbul: İrfan Yayınları.
- HİTTİ, Philip K., (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları.
- İBN İSHAK, *Siyer*, (1988) Çev. Sezai Özel İstanbul: Akabe Yayınları.
- HODGSON, Marshall G.S., (1993). *İslam'ın Serüveni*, Cilt 1 İstanbul: İz Yayınları.
- MUHAMMED, Abid el-Cabiri, (2001). *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Çev. Vecdi Akyüz İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- TAYFUR, Hamdi, (2012). *Cemaat Diktatörlerinin Psikanalizi* İstanbul: Mana Yayınları
- ŞEHRİSTANİ, (2011). *El-Milel Ve'n-Nihal*, Çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayınları
- ŞİRVANİ, Harun Han, (1965). *İslam'da Siyasal Düşünce ve İdare*, Çev. Kemal Kuşçu İstanbul: İrfan Yayınları.
- WATT, W. Montgomery, (2001). *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Çev. Ulvi Murat Kılavuz İstanbul: Birey Yayınları.
- ZEYDAN, Corci, (2004). *İslam Uygarlıklar Tarihi*, Cilt 1, Çev. Necdet Kök İstanbul: İletişim, Yayınları.